

Dârülfünûn Arap Edebiyatı Tarihi Müderrisi Mehmed Fehmî'nin “Beşşâr” Başlıklı Makalesi Üzerine

On the Article Titled “Başşâr” by Mahmad Fahmî Lecturer in History of Arabic Literature in Dâr Al-Funûn

Bünyamin Aydın

Öz

Müderriszâde Mehmed Fehmî (ö. 1873-1944), II. Abdülhamid devrinde Bağdat'ta çeşitli resmi görevlerde bulunmuş, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Dârülfünûn'da on yılı aşkın süreyle Arap Edebiyatı Tarihi dersleri vermiş, Arapça ve Türkçe'nin yanında Farsça ve Fransızca'yı da bilen Bağdatlı bir müderristir. Dârülfünûn'da okuttuğu Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye dersi notlarını dört cilt halinde bir araya getirmiş ve câhiliye devri edebiyatına tahsis ettiği birinci cildi İstanbul'da yayımlamıştır. İstanbul yıllarında kaleme aldığı Türkçe yazılardan biri de Abdülhak Hâmid Tarhan'ın mektupları arasında yayımlanan Beşşâr başlıklı makalesidir. Mehmed Fehmî bu makalesinde önce Beşşâr b. Bürd'ün hayatına dair bilgiler sunmuş, daha sonra farklı konulardaki şiirlerinden seçme beyitleri câhiliye dönemine ait bazı şiirlerin yanı sıra Farsça ve Türkçe şiir örnekleriyle de karşılaştırmak suretiyle tahlil etmiştir. Bu çalışmada Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin hayatı, doğumundan İstanbul'dan ayrılışına kadar olan dönemi içine alacak şekilde, Arapça ve Türkçe kaynaklar üzerinden ele alınacak; devamında Beşşâr başlıklı makalesinin çeviri yazımı sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Arap Edebiyatı Tarihi, Dârülfünûn, Müderriszâde, Mehmed Fehmî, Beşşâr b. Bürd

Abstract

Mudarriszâdah Mahmad Fahmî (ö. 1873-1944) was a lecturer who held several offices in Baghdad during the reign of Abdulhamid II. Mudarriszâdah then lectured in the History of Arabic Literature at Dâr al-Funûn for ten more years. Besides Arabic and Turkish he also spoke and read Persian and French. He prepared this lecture notes in four volumes and published the first volume dedicated to the *jâhiliyya* period in Istanbul. One of the articles he wrote in Turkish is an article entitled *Başşâr*, which was published among the letters of Abdulhak Hâmid. In this article, Mudarriszâdah presented information about *Başşâr*'s life and then analyzed selected couplets from his poems by comparing them with some poems belonging to the *jâhiliyya* period as well as Persian and Turkish poems. In this study, the life of Mudarriszâdah will be discussed through Arabic and Turkish sources, including the period from his birth to his departure from Istanbul and then his article entitled *Başşâr* will be presented.

Keywords

History of Arabic Literature, Dâr al-Funûn, Mudarriszâdah, Mahmad Fahmî, *Başşâr* b. Burd

* Sorumlu Yazar: Bünyamin Aydın (Dr. Öğr. Üyesi), Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kastamonu, Türkiye. E-posta: bunyaminayd@gmail.com ORCID: 0000-0002-4495-6392

Atf: Aydın, Bunyamin. “Dârülfünûn Arap Edebiyatı Tarihi Müderrisi Mehmed Fehmî'nin “Beşşâr” Başlıklı Makalesi Üzerine.” *darulfunun ilahiyat* 32, 2 (2021): 563–596. <https://doi.org/10.26650/di.2021.32.2.985517>

Extended Summary

Mudarriszādah Mahmad Fahmī (ö. 1873-1944) was a lecturer who held several offices in Baghdad during the reign of Abdulhamīd II. Mudarriszādah then lectured in the History of Arabic Literature at Dār al-Funūn for ten more years. He prepared the lecture notes in four volumes and published the first volume dedicated to the *jāhiliyya* period. One of the articles he wrote in Turkish is the article entitled *Başşār*, which was published among the letters of Abdülhak Hāmid Tarhan. In this article, Mudarriszādah presented information about Başşār's life and then analyzed selected couplets from his poems on different subjects by comparing them with some poems belonging to the *jāhiliyya* period as well as Persian and Turkish poems.

Information about the identity of Mudarriszādah can be obtained essentially from two sources. The first of these is archival documents. The second basic source is the information conveyed by those who saw him. Irāqī author Yusuf Izzeddin, in his work *Fahmī al-Mudarris min ruvād al-fikr al-'Arabī al-Hadīs*, conveyed the information he received from people who had seen Mudarriszādah. He also included information from those who had seen the people who knew him. Mudarriszādah received a classical education in Baghdad, first from his father and then from many important scholars of the period. He studied *fiqh*, *usūl*, *kalām*, *tafsīr*, *hadīth*, *logic* and *rhetoric*. Among his teachers was Mahmūd Shukrī al-Ālūsī from the Ālūsī family. Mudarriszādah gave lectures in mosques in Baghdad at a young age and interpreted the verses of the Qur'an.

“*Başşār*” is an article written by Mudarriszādah in the Turkish language and published in the book entitled *Abdülhak Hāmid Külliyyât-ı Āsâr Mektuplar 2*, which contains the second part of Turkish poet Abdülhak Hāmid's letters. The publisher of the book is the *Āsâr-ı Müfide* Library. The book was published in Istanbul in 1916 at Matbaa-i Āmire. Mahmad Fahmī's article titled “*Başşār*” is between pages 155-183. The article is mentioned in the contents of the book with the reference “An article about Başşār, by Mu'allim Fahmī”. There are two main sections in the article, namely information about Başşār's life and the analysis of selected couplets from his poems. In this context, after mentioning Başşār's birth, upbringing and physical characteristics, information about his talent for poetry and prose, and his mastery over the Arabic language, his relationship with the poets of his period is presented. His literary life is described by expounding selected couplets from his poems, especially through his unique examples of similes and his love, praise, satire, elegiac, social condition and morality poems. Examples of his poetry being free of exaggerated expressions, especially in praise and satire, are presented. In the first part of this study, Arabic books about Mudarriszādah's life, information given in interviews with those who knew him and some works that Mudarriszādah wrote after leaving Istanbul will be used as sources. In the second part of the study, Mudarriszādah's article titled “*Başşār*” will be presented. The couplets were analyzed after they were

translated into Turkish. In addition to some references to *jāhiliyya* poets in the analysis section, examples of Persian and Turkish couplets are also included. The article ends with information about Başşâr's belief system and information about his death. In this context, the materials that can provide clues for Mudarriszādah's life, personality and his scientific views on some issues will be discussed, and the part of his life until his departure from Istanbul will be reviewed.

Giriş

Müderrişzâde Mehmed Fehmî Efendi'nin (ö. 1873-1944) kimliği hakkındaki bilgiler, eserlerinin sunduğu veriler dışında, temel olarak iki kaynaktan elde edilebilmektedir. Bunlardan ilki arşiv belgeleridir.¹ Mehmed Fehmî'nin kimliğine dair ikinci temel kaynak, onu görmüş olanların aktardıkları bilgilerdir. Iraklı müellif Yusuf İzzeddîn (ö. 1999), *Fehmî el-Müderriş min Ruvvâdi'l-Fikri'l-'Arabîyyi'l-Hadîs* adlı çalışmasında² gerek Mehmed Fehmî'yi görmüş kişilerden gerekse de onu yakından tanımış olanlarla görüşen kişilerden aldığı bilgileri aktarmıştır. Aktarılan bu bilgilere ihtiyatla yaklaşılması, bilgileri doğrulatma imkânı bulunmadığında zorunlu hale gelecektir. Örneğin söz konusu çalışmada Mehmed Fehmî Arap milliyetçiliği düşüncesinin önderlerinden biri olarak aksettirilmekte; ancak bu konuda ne gibi çalışmalar yaptığı sorusu cevapsız bırakılmaktadır. Yine onun Arap milliyetçiliği düşüncesinin önderlerinden biri olarak İttihat ve Terakki hükümetiyle sorun yaşamasının kaçınılmaz olduğu söylenmekte; ancak hangi sorunlarla karşılaştığı zikredilmemektedir. Mehmed Fehmî Dârülfünûn'daki görevine İttihat ve Terakki döneminde atanmış ve uzun yıllar orada çalışmıştır. Ancak Mehmed Fehmî'nin Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) ardından İstanbul'u terk ettiği ve uzun müddet süreyle görevine dönmediği için müstafî sayıldığı bir vakıdır.³ Onun, bazı muasırları tarafından Arap milliyetçiliği düşüncesinin önderlerinden biri olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu kitapta Mehmed Fehmî'nin kişiliğine, ilmî görüşlerine ve yaşadığı olaylara dair bazı ayrıntılar dikkat çekmektedir.

Bu çalışmanın birinci kısmında Mehmed Fehmî'nin hayatına dair Arapça kaynaklar, kendisini tanıyanlarla yapılmış görüşmelerde aktarılan bilgiler ve Mehmed Fehmî'nin kaleme aldığı eserler kaynak olarak kullanılacaktır. Bu bağlamda Mehmed Fehmî'nin hayatı, kişiliği ve ilmî görüşleri için ipucu oluşturabilecek bazı hatıralara değinilerek hayatının İstanbul'dan ayrılışına kadar olan kısmı ele alınacaktır. Çalışmanın ikinci kısmında ise Mehmed Fehmî'nin Türkçe olarak

- 1 Müderrişzâde Mehmed Fehmî'nin hayatı, arşiv belgeleri üzerinden ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bk. Ali Birinci, "Bağdatlı Müderrişzâde Mehmed Fehmî Efendi'nin Hikâyesi", *Yeni Türkiye Ortadoğu Özel Sayısı* 22/84 (2016), 224-240. Müderrişzâde Mehmed Fehmî'nin hayatı veya eserleri hakkında ayrıca bk. Hulusi Kılıç, "Bağdatlı Mehmed Fehmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/448-449; Zafer Kızılkılı, "Dârülfünûn'da Okutulan Bir Ders Kitabı: Târîh-i Edebiyyât-ı 'Arabîyye", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 47-54; Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).
- 2 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş min Ruvvâdi'l-Fikri'l-'Arabîyyi'l-Hadîs* (Ma'hedu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyye, 1970).
- 3 Birinci, "Bağdatlı Müderrişzâde Mehmed Fehmî Efendi'nin Hikâyesi", 234; Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, 244.

kaleme aldığı ve Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi tarafından 1916'da İstanbul'da neşredilen *Abdülhak Hâmid Külliyyât-ı Âsâr Mektuplar 2* adlı kitapta⁴ yer alan "Beşşâr" başlıklı makalesi sunulacaktır.

Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin Kimliği

Adı

Müderriszâde Mehmed Fehmî, Bağdat valiliğine sunduğu bir yazıda "*İsmim Mehmed, mahlasım Fehmî'dir. Pederimin ismi Abdurrahman'dır, mahlası yoktur. Ben mahlasımla ve efendiliğimle, pederim ismiyle kezâlik efendiliğiyle yâd olunuruz... İkimiz de Müderriszâde şöhretiyle marufuz.*"⁵ ifadelerini kullanır. Buna göre Müderriszâde Mehmed Fehmî Efendi adı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı arşiv kayıtlarında "Müderriszâde Fehmî"⁶, "Müderriszâde Fehmî Efendi"⁷, "Fehmî Efendi"⁸ ve "Bağdatlı Fehmî Efendi"⁹ gibi adlandırmalar görülmektedir. Mehmed Fehmî'nin rahatsızlığından dolayı dört ay izinli sayıldığını belirten Maarif Nezâreti kararnamesinde de "Dârülfünûn Edebiyat Şubesi muallimlerinden Mehmed Fehmî Efendi"¹⁰ ifadesi kullanılmıştır. Dârülfünûn'daki hizmetlerini gösteren ve talebi üzerine kendisine verilen vesikada ise "Bağdatlı Mehmed Fehmî Bey"¹¹ kaydı geçmektedir.

Peyâm gazetesi, Mehmed Fehmî'nin *Edebiyyât-ı Arabiyye Sahifeleri* başlıklı ders notlarının, gazetenin edebî ilâvesinde neşredileceğine dair yayımladığı takdim yazısında "muallimîn-i kirâmdan Fehmî Efendi"¹² ifadesini kullanmıştır.

Mehmed Fehmî'nin muhtelif telgraf ve yazışmalarında Müderriszâde Fehmî ve Müderriszâde Mehmed Fehmî adlarını kullandığı görülmektedir.¹³ İstanbul'da

4 *Abdülhak Hâmid Külliyyât-ı Âsâr Mektuplar 2*, nşr. Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334).

5 Yazının tam metni için bk. Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", 239.

6 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu [DH.TMIK.M]*, No. 159, 58.

7 Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO]*, No. 2947, 220997; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 148, 3.

8 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1016, 13.

9 Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 1224, 71.

10 Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*, 384, Ek: 12.

11 Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", 233.

12 Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", 236.

13 Arşiv kayıtlarına dair ayrıntılı bilgi için bk. Bk. Ali Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", *Yeni Türkiye Ortadoğu Özel Sayısı 22/84* (2016), 224-240.

1917 yılında bastırıldığı *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı kitabının kapağında da Müderriszâde Mehmed Fehmî yazmaktadır.¹⁴ Bu çalışmanın konusunu oluşturan “Beşşâr” başlıklı makalesinin sonunda ise “Dârülfünûn-ı Osmânî Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Muallimi Fehmî-i Bağdâdî” ifadesi yer almaktadır.¹⁵ Mehmed Fehmî Arapça olarak kaleme aldığı kitap ve makalelerinde ise Fehmî el-Müderris adını kullanmıştır.¹⁶ Mehmed Fehmî’nin hayatına dair Arapça eserlerde adı Fehmî Bey el-Hazrecî¹⁷ ve Fehmî el-Müderris¹⁸ olarak geçmektedir.

Müderriszâde Mehmed Fehmî’nin adı, Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsü olan Mehmet Fehmi Ülgener (1864-1943) ile karıştırılmış ve Ülgener’e ait olan *Hikmet-i Hukûk-ı İslâmîyye* adlı kitap Müderriszâde Mehmed Fehmî’ye isnat edilmiştir.¹⁹

Nesebi, Ailesi ve Doğumu

Mehmed Fehmî’nin nesebi, hayatının anlatıldığı kitapta “Fehmî el-Müderris b. Selîm b. el-Hâc Muhammed b. Ahmed b. eş-Şeyh Süleyman” şeklinde geçmektedir.²⁰ Iraklı önemli bilim insanlarının ve siyasetçilerin hayatlarının ele alındığı ansiklopedide ise bir isim ziyadesiyle “Fehmî Bey b. eş-Şeyh Abdurrahmân b. eş-Şeyh el-Molla Selîm b. el-Hâc Muhammed b. eş-Şeyh Ahmed Efendi b. el-Allâme eş-Şeyh Süleyman Efendi” şeklindedir.²¹ Bu ikinci kayıt, Mehmed Fehmî’nin “pederimin ismi Abdurrahman’dır” şeklindeki ifadesiyle uyum arz etmektedir. Ziriklî de aynı şekilde onu Fehmî el-Müderris başlığı altında “Fehmî b. Abdurrahmân b. Selîm b. Muhammed b. Ahmed b. Süleyman” şeklinde tanıtmaktadır.²²

14 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1917).

15 *Abdülhak Hâmid Külliyyât-ı Âsâr Mektuplar 2*, 183.

16 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Beyânun Mücezz ‘an Câmî ‘ati Âli ‘l-Beyt ve ‘ş-Şu ‘beti ‘l- ‘Âliyeti ‘d-Dîniyye fî Devrayni min Hayâtihimâ: Devru ‘t-Te ‘şîs ve Devru ‘l-Cihâdi ‘l- ‘İlmî* (Bağdat, 1930); Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 291-511.

17 Muhammed Sâlih Âlu’s-Suhreverdi, *Lubbu ‘l-Elbâb* (Bağdat: Matbaatu ‘l-Maârif, 1933), 1/328.

18 Korkîs ‘Avvâd, *Mu ‘cemu ‘l-Muellifîne ‘l- ‘Irâkiyyîn* (Bağdat: Matbaatu ‘l-İrşâd, 1969), 2/496; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A ‘lâm* (Beyrut: Dâru ‘l- ‘İlm li ‘l-Melâyîn, 2002), 5/158; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu ‘cemu ‘l-Muellifîn* (Beyrut: Muessesetu ‘r-Risâle, 1993), 2/628.

19 Birinci, “Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 238. Bk. ‘Avvâd, *Mu ‘cemu ‘l-Muellifîne ‘l- ‘Irâkiyyîn*, 2/496; ez-Ziriklî, *el-A ‘lâm*, 5/158; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 113.

20 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 95.

21 Âlu’s-Suhreverdi, *Lubbu ‘l-Elbâb*, 1/328.

22 ez-Ziriklî, *el-A ‘lâm*, 5/158.

Müderriszâde Mehmed Fehmî, Hazrec kabilesine mensup Musullu bir ailenin çocuğudur. Bu yüzden "el-Hazrecî el-Mevsîlî" olarak bilinmektedir. Büyük dedesi Süleyman, ailesiyle birlikte Musul'dan Bağdat'a gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Bu da Mehmed Fehmî'nin kendisini Fehmî-i Bağdâdî olarak tanıtmasının sebebini açıklamaktadır. Mehmed Fehmî e'nin babasının Bağdat'ta ticaret mahkemesinde kadı olduğu belirtilmektedir.²³

Müderriszâde Mehmed Fehmî Bağdat'ta doğmuştur.²⁴ Doğum yılı farklı kaynaklarda 1869²⁵ ve 1873²⁶ olarak geçmektedir.

Tahsili

Müderriszâde Mehmed Fehmî Bağdat'ta önce babasından, sonra dönemin önemli âlimlerinden klasik usulde eğitim almıştır. Fıkıh, fıkıh usulü, kelam, tefsir, hadis, mantık ve belâgat okumuştur. Hocaları arasında Âlûsî ailesinden Nu'mân el-Âlûsî (ö. 1899)²⁷ ve Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (ö. 1924)²⁸ de vardır. Hat dersleri veren kardeşi Cemîl el-Müderriş'ten de hat dersi almıştır. Arapça dışında Türkçe, Farsça ve Fransızca'yı da iyi derecede bilmektedir. Tahsili sayesinde inşâ ve kitâbet alanlarında iyi bir meleke kazandığı ifade edilen Mehmed Fehmî Bağdat'ta genç yaşta camilerde hutbeler vermiş, Câmîu'l-Vezîr'de tefsir dersleri yapmıştır. Bu hutbelerde halkı etkileyecek ilim ve hitap gücüne sahip olduğu belirtilen²⁹ Mehmed Fehmî'nin, Câmîu'l-Vezîr'deki bir dersinde Türk âlimleri gibi giyindiği, kendisini dinleyenler tarafından ifade edilmiştir.³⁰

23 Âlu's-Suhreverdi, *Lubbu'l-Elbâb*, 1/328; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 94-95.

24 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 91.

25 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 91.

26 Âlu's-Suhreverdi, *Lubbu'l-Elbâb*, 1/328; 'Avvâd, *Mu'cemu'l-Muellifîne'l-'Irâkiyyîn*, 2/496; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/158; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, 2/628.

27 Ebü'l-Berekât Hayrüddîn Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1317/1899). Âlûsî ailesinden kelâm ve fıkıh âlimi. Müfessir Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî'nin oğlu. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Âlûsî, Nu'mân b. Mahmûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/549-550.

28 Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî (1857-1924). Âlûsî ailesinden tarihçi, edebiyatçı ve Selefiye'ye bağlı islahatçı din âlimi. Müfessir Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî'nin torunu. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Âlûsî, Mahmûd Şükrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/548-549.

29 Âlu's-Suhreverdi, *Lubbu'l-Elbâb*, 1/328-329; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 94-98.

30 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 94-98.

Görevleri

Mehmed Fehmî, genç yaşta memuriyet hayatına başlamıştır. Osmanlı arşiv kayıtlarında “Bağdat Matbaa Müdürü”,³¹ “Rodos Matbaa Müdüriyeti’ne tayin olunan”,³² “Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti matbaası müdürü”,³³ “Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Arap Târîh-i Edebiyyâtı ile Arapça müderrisi”³⁴ gibi sıfatlarla anılan Mehmed Fehmî’nin görevlerinden bazıları şunlardır: Bağdat İdâdisi’nde Farsça, Arapça ve Türkçe öğretmenliği; İdare heyetinde valinin de yer aldığı ve Namık Paşa’nın vilâyeti döneminde Bağdat Köprüsü’nün yapımını da üstelenen, ticaret, demircilik, dokumacılık gibi bölümleri olan Medresetü’s-Sanâi’de idarecilik, Bağdat resmi okulları ıslah meclisi üyeliği; Zevrâ’ Gazetesi Arapça ve Türkçe muharrirliği; Bağdat Vilâyet Matbaası müdürlüğü; Vilâyet Genel Sekreterliği.³⁵ Mehmed Fehmî Bağdat’tan ayrıldıktan sonra onun görevlerini yerine getirmeleri için üç memurun görevlendirildiği ifade edilmektedir.³⁶ Mehmed Fehmî sürgün döneminde Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti matbaa müdürlüğü de yapmıştır.³⁷

Sürgün olayı

Müdürriszâde Mehmed Fehmî, Sultan Abdülhamid’in fermanı ile 1905 yılında hakkındaki şikâyetler nedeniyle evinde tevkif edilmiş ve uhdesindeki tüm görevlerinden el çektirilerek Bağdat’tan Rodos’a sürgün edilmiştir. Sürgünde yaklaşık bir yıl kadar kalmış ve burada kendisine Rodos Vilâyet Matbaası Müdürlüğü tevdi edilmiştir. Mehmed Fehmî bu süre içinde hakkındaki uygulamanın haksız olduğunu, hasımları tarafından iftiraya uğradığını belirten dilekçeler yazmıştır. Bu bağlamda ya suçsuzluğu teslim edilerek Bağdat’a geri gönderilmesini ya da idamını talep etmiştir. Dilekçelerinde padişaha olan sadakatini ifade eden Mehmed Fehmî kimi zaman sert ve resmî tahrirat adabından uzak ifadeler de kullanmıştır. Soruşturma neticesinde Mehmed Fehmî’nin suçsuzluğu teslim edilmiş ve Şubat 1907’de Bağdat’a geri gönderilerek tüm eski görevleri uhdesine iade edilmiştir.³⁸

31 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1016, 13.

32 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1016, 13.

33 Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO]*, No. 2947, 220997; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 148, 3.

34 Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 1224, 71. Müdürriszâde hakkında daha fazla arşiv belgesi için bk. Bk. Ali Birinci, “Bağdatlı Müdürriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, *Yeni Türkiye Ortadoğu Özel Sayısı* 22/84 (2016), 224-240.

35 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müdürris*, 99.

36 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müdürris*, 99, 107.

37 Birinci, “Bağdatlı Müdürriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 229.

38 Sürgün olayı hakkında arşiv belgelerine dayalı ayrıntılı bilgi için bk. Birinci, “Bağdatlı Müdürriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 225-233; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müdürris*, 100-107.

Yusuf İzzeddîn, Mehmed Fehmî'nin suçsuzluğunu gösteren karar belgesini Bağdat'ta Türkçe ve Arapça olarak gazetelerde neşrettirdiğini yazmaktadır.³⁹

Hasımlarının Mehmed Fehmî'yi neden şikâyet ettikleri konusunda Yusuf İzzeddîn üç ihtimal üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki Bağdat'ta gerek ilmî şahsiyeti gerekse de ailesi sayesinde güçlü bir konumda bulunan ve vali tarafından saygı gören Mehmed Fehmî'nin çok genç yaşta büyük makamlar işgal etmesidir.⁴⁰ İkinci muhtemel sebep, Mehmed Fehmî'nin muarızlarıyla olan görüş ayrılıklarıdır. Dinî, fikrî ve içtimâî konulara dair bu görüş ayrılıklarıyla ilgili olarak Yusuf İzzeddîn, Iraklı şair Nâcî el-Kıştîni'den (ö. 1972) rivayetle, Mehmed Fehmî'nin aşağıdaki ifadelerini aktarmaktadır:

"Uzaklaştırılmamın gerçek sebebini hala bilmiyorum. Ancak zannediyorum ki düşmanlık ve iftiranın asıl sebebi haset idi. Belki biraz da haklılar. Zira ben onların şu adetlerini çirkin bulduğumu ilan ediyor ve bu davranışı açıkça kınıyordum. Hz. Peygamber'i anma toplantılarındaki konuşmalarına Arapların kusurlarını sayarak ve onları kötüleyerek başlıyorlardı. Hz. Peygamberi bu şekilde methettiklerini düşünüyorlardı. Ben bu köhne yöntemden duyduğum rahatsızlığı izhar ediyor ve onlara Allah'ın elçisinin şu manadaki hadisini hatırlatıyordum: 'Allah mahlûkâtı yarattı ve onlar arasından Benî Âdem'i seçti. Benî Âdem arasından da Arapları seçti. Araplar arasından da Kureyş'i seçti. Kureyş içinden de beni seçti.'⁴¹ Ancak onlar görüşlerinde ısrar etmeye devam ediyorlar ve benim bu görüşüme karşı çıkıyorlardı."⁴²

Yusuf İzzeddîn'e göre fıkıh, tefsir ve hadis metinlerini yorumlamada muasırlarından farklı bir bakış açısına sahip olan Müderriszâde Mehmed Fehmî, Kur'an naslarını onların alışık olmadıkları bir tarzda şerh ediyordu. Onlar da bu şerhleri geleneksel yorum biçimlerinden bir sapma olarak değerlendirdiler. Mehmed Fehmî, İslâm öncesi Arapların şetmedilmesi, adeta barbar bir kavim suretinde anlatılması, medeniyetten uzak bedevi bir topluluk olarak gösterilmesi gibi hususlardan rahatsızdı. Bu bağlamda ⁴³(الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا) gibi ayetlerden hareketle Araplara ait ne varsa yerilmesine ve İslâm'ın büyüklüğünün bu sayede gösterilmeye çalışılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre bu görüşte olanların bir kısmı iyi niyetle hareket ediyor olsa da bazıları İslâm'ı Arap adetlerini ve

39 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 107.

40 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 100.

41 Hadisin sıhhatine ilişkin tartışmalara burada girilmeyecek; yalnızca Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin ve muarızlarının görüş ayrılıklarına odaklanılacaktır. Hadis için bk. Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, nşr. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 4/83.

42 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 102-103. Nâcî el-Kıştîni, bu ifadeleri bizzat Mehmed Fehmî'den dinlediğini belirtmiştir.

43 Tevbe, 9/97.

geleneklerini kötülemeye bir araç olarak kullanmaktadır. Mehmed Fehmî'nin dinine ve kavmine bağlı samimi bir mümin olduğunu belirten Yusuf İzzeddîn, onun muasırlarının geleneksel yorum biçimlerinden tamamen farklı düşünceleri nedeniyle şikâyet edilmiş olabileceğini veya en azından birtakım olayların söz konusu haset yüzünden büyütülmüş olabileceğini söylemektedir.⁴⁴

Yusuf İzzeddîn'in aktardığı ifadeler, Müderriszâde Mehmed Fehmî ile yapılmış bir mülâkâta dayanmaktadır. İkinci bir kaynaktan teyit imkânı bulunmayan bu ifadelere ihtiyatla yaklaşmak doğru olacaktır. Ancak şu söylenebilir ki Mehmed Fehmî, *Târih-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı kitabında câhiliye Araplarına ilişkin söz konusu görüşünü birçok yerde dile getirmektedir.⁴⁵

Mehmed Fehmî, câhiliye Arapları hakkındaki görüşünü, bazı Kur'an ayetlerini yorumlarken de dile getirir. Yusuf İzzeddîn Mehmed Fehmî'nin ifadelerini aktarmayı şu şekilde sürdürmektedir:

“Bazı derslerimde⁴⁶ (وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ) ayeti hakkında konuştuğumu hatırlıyorum. Müfessirlerin görüşlerini aktardıktan sonra ‘Ayetteki *mev'ûde* (المَوْءُودَةُ) kelimesi, kişinin haram bir rahme bıraktığı nutfe, kasıtlı olarak çocuk düşürme veya hem fukahâ hem de etubbâ tarafından kaçınılması istenen geri çekilme (nez‘) olarak da yorumlanabilir. Nitekim bir başka ayette⁴⁷ (وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَسْبِيَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ) buyurulmuştur, demiştim. Yine ben⁴⁸ (وَلَا تُكْرَهُوا فَتْيَانَكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْتُمْ نَحْصَانًا) ayetinin yorumunda da onlara muhalefet ediyor ve ‘Ayette ikrâh’tan maksad, söz konusu kızları hasep ve neseb bakımından onlara denk olmadığımı düşündükleri erkeklerle evlendirmekten imtina etmeleridir. Allah Resulü bunu kınamış ve amcasının kızı Zeyneb’i mevlâsı Zeyd’e vermiştir.’ diyordum.”⁴⁹

Yusuf İzzeddîn, Mehmed Fehmî'nin yorumlarının çağının ilerisinde olduğu görüşündedir. Ona göre bu yorumlar bir tecdit mesabesindedir; ancak muarızları bunu bir sapma ve dinden çıkma olarak yorumlayarak aleyhinde vaziyet almışlardır.⁵⁰ Mehmed Fehmî'nin sözleri şöyle sonlanmaktadır:

“Bunlar, muarızlarımdan dinden çıkma olarak gördüklerini düşündüğüm sebeplerden bazıları. Bu nedenle, cezalandırılmam için ulüemri aleyhime kıskırttılar. Allah onları affetsin. Şer zannettiğiniz bir şeyde hayır olabilir.”⁵¹

44 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 101.

45 Bk. Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târih-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, 558 vd.

46 Tekvîr, 81/8.

47 İsrâ, 17/31.

48 Nûr, 24/33.

49 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 103-104.

50 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 104.

51 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 105.

Hasımlarının Mehmed Fehmî'yi şikâyet etmelerinin muhtemel sebeplerinden üçüncüsü Zevrâ Gazetesi'nde yayımlanan bir yazıdır. Yusuf İzzeddîn aşağıdaki ifadeleri, Mehmed Fehmî'nin muasırlarından ve onu tanıyanlardan aktardığını belirtmektedir:

"Zevrâ gazetesinde Osmanlı yöneticilerinin hoşlanmayacakları bir yazı yayımlandı. Müderriszâde, gazetenin tahrir heyetinde bulunduğu için yazıdan sorumlu tutuldu. Devlet, bu yazıyı bir meydan okuma olarak ve güvenliği ihlal edebilecek bir tavır olarak yorumladı ve Müderriszâde nefyedildi."⁵²

Yazının içeriği henüz bilinmemekte, Mehmed Fehmî'nin Arap milliyetçiliği yaptığı veya ayrılıkçı düşünceler yaydığına dair bir bilgiye arşiv kayıtlarında rastlanmamaktadır. Bilinen şu ki Müderriszâde, sürgün olayından sonra bir müddet daha Bağdat'ta kaldıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve uzun bir süre orada bulunmuştur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra İstanbul'u terk ederek Bağdat'a dönmüştür.

İstanbul Yılları

Müderriszâde Mehmed Fehmî sürgünden döndükten sonra İstanbul'a gitmeye karar vermiştir. İzzeddîn'e göre memuriyet görevleri ve maaşı oldukça iyi olmasına rağmen Bağdat Mehmed Fehmî'ye kâfi gelmemekte ve daha geniş bir çevre aradığı için İstanbul'a gitmek istemektedir.⁵³ Mehmed Fehmî İkinci Meşrutiyet'ten kısa bir süre önce Rûmî 1 Nisan 1324 tarihinde Vilâyet İdare Meclisi'nden altı ay müddetle izin alarak İstanbul'a gitmiştir. Bu izin belgesi kendisinin ehliyet ve liyakatine de şahadet eden bir belge durumundadır.⁵⁴ Yusuf İzzeddîn, Doktor Nâcî el-Asîl'in (ö. 1963) kendisine şunları anlattığını yazmaktadır:

"Müderris, Bağdat'tan İstanbul'a Sultan Abdülhamid devrinin son günlerinde gitti. Yanında şeyh Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdi'ye⁵⁵ yazılmış bir tavsiye mektubu vardı. Ebü'l-Hüdâ sultana çok yakın ve gerek sultan gerekse de onun çevresindekiler üzerinde etkisi olan bir zattı. Sultan, Ebü'l-Hüdâ'yı, hilafet başkentine gelen Arap heyetlerini karşılarken yanında bulundurmayı severdi. Müderris, İstanbul'a vardıkdan birkaç gün sonra Ebü'l-Hüdâ'nın evine gitmek üzere yola çıktı. 10 Temmuz 1908 günüydü. Cebinde, kendisini Ebü'l-Hüdâ sayesinde isteklerine ulaştıracak tavsiye mektubu vardı. Ancak yolda çok garip bir şeye tanık oldu. Öfkeli kalabalıklar, büyük bir heyecanla yaşasın hürriyet, yaşasın adalet, yaşasın Kânun-ı Esâsî diye haykırıyordu. Kendisini ruhî bir sarmalın içinde buldu. Çünkü daha önceden de bildiği üzere İstanbul'un yarısı sultanın casusu iken böyle bir tezahüratın yapılabileceğini düşünmemişti. Yavaşa elini cebine götürdü. Umutlarını bağladığı mektubu yırtıp attı.

52 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 107.

53 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 109.

54 Belge için bk. Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", 233.

55 Rifâî şeyhi Ebü'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdi er-Rifâî (1850-1909).

Kendisini kalabalığın içinde buldu ve gençlik ruhuyla hürriyet, adalet, anayasa ve istibdada son tezahüratlarına katıldı. Kürsüye çıktı, Sultan aleyhinde konuşmalar yaptı.⁵⁶

Tavsiye mektubunu kimin yazdığı ve içeriğinin tam olarak ne olduğu henüz bilinmemektedir. İkinci Meşrutiyet 24 Temmuz 1908’de ilan edildiğine göre Mehmed Fehmî bundan iki hafta kadar önce söz konusu olaya şahit olmuş ve ilgili tavsiye mektubunu kullanmaktan vazgeçmiştir. Onun Dârülfünûn’a hangi tavassutla atandığı kesin olarak bilinmemektedir. Yusuf İzzeddîn, İttihat Terakki’ye verdiği destek nedeniyle, yöneticilerin dikkatlerini çekmiş olabileceğini ve bunun Dârülfünûn’a atanmasında etkili olmuş olabileceğini belirtmektedir.⁵⁷ Dârülfünûn’daki ilk vazifesine Kasım 1908’de Ulûm-ı Şer’iye Şubesi’nde Kitâbet-i Türkî ve Arabî Muallimliği ile başlayan Müderriszâde Mehmed Fehmî, 1909’da Ulûm-ı Edebiye Şubesi’nde Edebiyât-ı Arabiyye dersleri vermeye başlamıştır. Bir süreliğine daha sonra ilga edilecek olan Lisâniyât Şubesi’nde Lisân-ı Arabî muallimliği de yapmıştır. 1915’te ise Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye muallimliğine başlamıştır.⁵⁸ Mehmed Fehmî İstanbul’da herhangi bir idarî vazife almamıştır. Onun bu tutumu, mesaisini tedaris sahasına tahsis etme olarak yorumlanmıştır.⁵⁹

Müderriszâde Mehmed Fehmî’nin adının iki isimle karıştırıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki Mehmet Fehmi Ülgener⁶⁰ diğeri ise Hersekli Câbizâde Ali Fehmi’dir.⁶¹ Bu bağlamda Mehmet Fehmi Ülgener’e ait olan *Hikmet-i Hukûk-ı İslâmiyye* kitabı Müderriszâde Mehmed Fehmî’ye isnat edildiği gibi Ülgener’in Mülkiye’de ve Medresetü’l-Vâizîn’de verdiği dersler de yine hata eseri olarak Mehmed Fehmî’ye atfedilmektedir. Câbizâde ise Dârülfünûn’da Mehmed Fehmî’den önce Arap Edebiyatı dersleri vermiştir.⁶²

Müderriszâde Mehmed Fehmî’nin Dârülfünûn Edebiyat Şubesi’nde Meclis-i Muallimîn’e dâhil olduğu ve bir süre Hamdullah Suphi (Tanrıöver)’in yerine Meclis-i Muallimîn kâtipliği yaptığı görülmektedir.⁶³ Onun 22 Eylül 1913 tarihli Meclis-i Muallimîn toplantısında Duhûliye imtihanlarında Arapça ve Farsça derslerinden

56 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 108-109.

57 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 110.

58 Birinci, “Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 233-234.

59 Birinci, “Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 233; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 110.

60 Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener (1864-1943).

61 Arap Edebiyatı âlimi Ali Fehmi Câbiç (1853-1918).

62 Birinci, “Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 234.

63 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 329; Birinci, “Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi’nin Hikâyesi”, 234.

sorumlu komisyon üyesi olarak belirlendiği de kayıtlar arasındadır.⁶⁴ Söz konusu komisyondaki diğer üyeler tarih dersi için Ahmet Agayev Bey, coğrafya Efdalüddin Bey, Türk Edebiyatı Mehmed Âkif Bey, Fransızca Enikyan Efendi, İngilizce Dikran Barsamyân Efendi, Rusça Ahmet Agayev Bey ve Almanca İbrahim Cemil Bey şeklindedir.⁶⁵ Dârülfünûn Edebiyat Şubesi hoca ve talebelerinin yer aldığı 1911 yılına ait fotoğrafta ise Mehmed Fehmî; Ahmed Midhat Efendi, İzmirli İsmail Hakkı Bey ve Babanzâde Ahmed Naim Bey gibi isimlerin bulunduğu ilk sıranın sol ucunda otururken görülmektedir. Sıranın diğer ucunda ise Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Bey yer almaktadır.⁶⁶

Bazı kaynaklarda Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin 1912 yılında İstanbul'da Araplar tarafından tesis edilen Hizbu'l-'Ahd Cemiyeti'nin kurucuları arasında olduğu ve bu yüzden İttihat ve Terakki Hükümeti'nin öfkesini celbettiği nakledilmektedir.⁶⁷ Bu bilginin Mehmed Fehmî'nin dosyasında da yer aldığı; bununla birlikte cemiyetin faaliyetleri arasında Mehmed Fehmî'nin adı geçmediği için cemiyet ve mensupları hakkında kâfi derecede bilgi veren bir kaynağa ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir.⁶⁸

Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîn Zabıt Defteri'nde yer alan 6 Nisan 1920 tarihli kararda derslerine uzun süre devam etmediği ve imkânı olduğu halde iznini uzatmadığı gerekçesiyle Mehmed Fehmî'nin müstafi sayıldığı ve durumun emanete bildirildiği görülmektedir.⁶⁹ İstanbul'dan hangi tarihte ayrıldığı kesin olarak bilinmeyen Mehmed Fehmî'nin Mondros Mütarekesini takiben İstanbul'u terk ettiği ifade edilmektedir.⁷⁰

Müderriszâde Mehmed Fehmî, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra 1919 yılında⁷¹ Şam'a gitmiş, aynı yıl Suriyeli bir heyetle Avrupa seyahatine katılmış, 1921 yılında ise Bağdat'a dönmüştür. Bağdat'ta çeşitli resmî görevler üstlenen Mehmed Fehmî, 1924 yılında Âlu'l-Beyt Üniversitesi rektörlüğüne atanmış ve 1930 yılına kadar

64 Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*, 87.

65 Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*, 87.

66 Fotoğraf için bk. Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun*, 323.

67 Âlu's-Suhreverdi, *Lubbu'l-Elbâb*, 1/331; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 5/158; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, 2/628.

68 Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", 235.

69 Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*, 244.

70 Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi", 234. Müderriszâde'nin, bazı Arap münevverler tarafından Dârülfünûn'daki tedris döneminde Arap dili ve edebiyatını tanıtan ve bu sayede Araplara olan güveni sağlamlaştıran bir kültür elçisi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. İlgili hatıralar için bk. Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 111, 114, 118.

71 Âlu's-Suhreverdi, *Lubbu'l-Elbâb*, 1/331. Yusuf İzzeddîn, Müderriszâde'nin Şam'a 1920 yılının Temmuz ayında ulaştığını belirtmektedir. Bk. Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 124.

bu görevde kalmıştır. Dönemin Irak yönetimiyle çatışmalar yaşamış ve 1932 yılında bir süre Kuzey Irak’a sürgün edilmiştir. Daha sonra Bağdat’a dönmesine izin verilen Mehmed Fehmî 1944 yılında Bağdat’ta ölmüştür.⁷²

Eserleri

1. *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*: Müderriszâde Mehmed Fehmî’nin Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi’nde okuttuğu Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye dersi notlarıdır. Kitabın girişindeki “Maksad” başlıklı bölümde Mehmed Fehmî şöyle demektedir:

“Gerek câhiliye devrini ihtivâ eden bu cild ile zeylinin ve gerek Muhadramîn, Müvelledîn ve asr-ı hâzır edebiyatını muhtevî olup derdest-i tab’ olan diğer üç cildin temsîlinden maksad, Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi’nde tadrîs etmiş olduğum Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye notlarını cem’ ve telif edip ziyâdan vikâye etmektir. Umum notların tab’ı hitâmında dört cildin mecmûu üzerinden yeniden bir kadro tanzim edilecek ve münderecâtı arasındaki münâsebet ve irtibâtı daha ziyade nazar-ı dikkate alarak kitabın ikinci basması bittab’ tehzîb ve tasfiye edilmiş olacaktır... On altı asırlık hâdisât-ı edebiyeyi câmi olan Arab târîh-i edebiyâtı gibi vâsi bir eserin tedvininde -velev ki nakil ve intihal suretiyle olsun- ne kadar müşkilâta tesadüf olunacağını beyana lüzum görmem. Mâmâfih, Arab târîh-i edebiyâtının henüz Türkçeye naklolunmamış olmasına ve bütün nevâkısıyla beraber bu eserin, ilerdeki teşebbüsâta bir esas olabilmek ihtimaline binâen tab’ ve temsîli pek de faydasız addolunamaz. Şu kadar var ki harb-i hâilin te’sîrât-ı tahripkârânesine maruz kalan matbaalarımızın fikdân-ı vesâiti yüzünden bu cildin gerek tertîb ve gerek esnâ-ı tab’ında vukua gelen sehivler âheng-i ibareyi ihlal edecek derecede hâiz-i ehemmiyet olduğu görüldüğünden hata ve savab cedveline ve unutulmuş notlara müracaat olunduktan sonra mütalaa buyrulması rica olunur. Bağdâdî Mehmed Fehmî.”⁷³

Bahsi geçen diğer üç cildi basılamayan bu kitabında Mehmed Fehmî Arap şiirine dair tarihî malumatla yetinmemiş, seçtiği şiir metinlerinin tercüme ve şerhini de yapmıştır. Şiirde musiki, şiir türleri, arûz, Endülüs müvaşşahâtı, bunun türleri ve gelişimi, troubadour⁷⁴ türünün ortaya çıkışı gibi hususlar da kitapta değinilen konular arasındadır.⁷⁵

Klasik ve modern Arapça kaynaklar dışında Türkçe ve Fransızca kaynakların da kullanıldığı kitap iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım “Zuhûr-ı İslâm’dan Evvel Araplar” başlığıyla başlamakta ve “Arapların Ahlâk ve Âdâtı”, “Târîh-i Lisân-ı

72 Ayrıntılı bilgi için bk. Âlu’s-Suhveredî, *Lubbu’l-Elbâb*, 1/330-331; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 123-288.

73 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1917).

74 Troubadour: Ortaçağda İtalya ve İspanya gibi ülkelerde dolaşan gezgin şairler.

75 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriş*, 115.

Arabî", "Lisân-ı Arabî'nin Hususiyetleri", "Ulûm-ı Edebiyye", "Târîh-i Edebiyat", "Edebiyât-ı Arabiyyenin İnkişafı", "Edebiyât-ı Câhiliyenin Envâ ve Aksâmı" gibi konu ve başlıkları içermektedir. 967 sayfalık kitabın ilk 556 sayfasını söz konusu birinci kısım oluşturmaktadır. Kitabın "el-Mu'allakât-ı'l-'Aşr ve Şu'arâuhâ" başlıklı ikinci kısımda ise Mehmed Fehmî, farklı edebiyat tenkitçileri tarafından muallaka sahibi olarak kabul edilen on şairin on iki kasidesinden seçtiği beyitleri Türkçeye çevirmiştir. Muallakalara ait ilk Türkçe çeviri, bilindiği kadarıyla, Hersekli Mehmed Kâmil'in (ö. 1900) yaptığı ve 1890 yılında yayımlanan İmruülkays (ö. 540 [?]) muallakası çevirisidir.⁷⁶ Mehmed Fehmî'nin çevirileri, seçme beyitlerle sınırlı olsa da, tüm muallakaları ele alan ilk çeviriler⁷⁷ olması bakımından önemlidir. Muallaka sahibinin hayatı, edebî kişiliği ve kasidenin yazılış sebebi hakkında kimi zaman Bizans kaynaklarının aktardığı bilgilere de yer veren Mehmed Fehmî, kasidelerdeki bazı ifadelerin tahlilinde Türk, Fars ve Fransız edebiyatlarındaki benzer kullanımlara atıflarda bulunmaktadır.

Mehmed Fehmî'nin, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* kitabında bir hususun altını çizdiği görülmektedir. Câhiliye dönemine ait herhangi bir şiir metnini şerh ederken, dönemin Araplarının ahlâkî yargılarına, siyasetlerine, teknik gelişmişlik düzeylerine, diğer medeniyetlerle olan ilişkilerine temas eden beyitler üzerinde özellikle durmakta, Arapların câhiliye döneminde kızlarını diri diri toprağa gömen barbar insanlar olarak tanıtılmasının doğru olmadığını vurgulamaktadır. Mehmed Fehmî'nin söz konusu tavrı, Bağdat yıllarında çevresindeki âlimlerle tartışmalar yaşamasına da sebep olmuştur. Yusuf İzzeddîn'e göre Mehmed Fehmî'nin bazı ayetler hakkındaki geleneksel yorum biçimlerinden tamamen farklı yorumları, câhiliye Araplarını külliye kötöleyen ve Arapların tüm mefahirini İslâm'a veren hutbeleri reddedişi, kendisinin Bağdat'ta hasımlar edinmesine neden olmuştur.⁷⁸

Mehmed Fehmî'nin söz konusu tavrı, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* kitabının yayım tarihi açısından da değerlendirilebilir. Nitekim o yıllarda düşünce ve edebiyat vasatlarında konunun tartışıldığı ve daha sonraki bazı yayınlarda tartışılmaya devam ettiği görülmektedir.⁷⁹

Müderis-zâde'nin söz konusu tavrı bazı Arap münevverler tarafından tarihî bir görev olarak tanımlanmış ve onun İstanbul'da güzide Türk talebelerine Arap kültür

76 Hersekli Mehmed Kâmil, *Terceme-i Mu'allakât-ı Seb'a* (Dersâdet, 1305).

77 Türkçe muallaka çevirileri hakkında bk. Süleyman Tülücü, "Mu'allakât ve Şairleri Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi-I", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2005), 1-70.

78 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 101-103.

79 Örnek olarak bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, nşr. İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 86.

ve medeniyetinin bir elçisi olarak hizmet ettiği ve Arap kavmi içinde Araplık bilincinin inkişaf etmesini sağladığı ifade edilmiştir.⁸⁰

2. *Kitâbet-i Arabiyye*: Mehmed Fehmî'nin Dârülfünûn'da okutulan Kitâbet-i Arabiyye dersi için hazırladığı bu ders notları *Dârülfünûn ve Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* adlı mecmuada yayımlanmıştır.⁸¹ Mehmed Ali Aynî'nin “1324 senesi inkılabıyla başlayan hürriyeti müteakip Dârülfünûn derslerinin bir mecmua şeklinde neşri münasip görüldüğünden...”⁸² ifadeleriyle bahsettiği mecmua, farklı dönemlerde “Dârülfünûn Dersleri” ve “Dârülfünûn ve Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi” olmak üzere iki isimle yayımlanmıştır.⁸³

3. *Edebiyyât-ı Arabiyye*: Peyâm gazetesinin edebî ilavesinde tefrika edilmiş ders notlarıdır.⁸⁴ Gazetenin neşre dair yayımladığı takdim yazısı şu şekildedir:

“Talebe-i ulûmdan birçok efendilerin talebi üzerine ilâve-i edebiyatımızın bu sütunlarını bâdemâ Edebiyyât-ı Arabiyye'ye tahsis ettik ve muallimîn-i kirâmdan Fehmî Efendi'nin bu edebiyata dair Dârülfünûn'da verdiği dersleri bu haftadan itibaren ve muntazaman neşredebiz.”⁸⁵

4. *Makâlât Siyâsiyye Târîhiyye İctimâiyye I-II*: Mehmed Fehmî birinci cildi 1930, ikinci cildi 1932'de Bağdat'ta yayımlanan bu eserdeki görüşleri nedeniyle Irak hükümeti tarafından Kuzey Irak'a nefyedilmiştir.⁸⁶

80 Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 118.

81 Müderriiszâde Mehmed Fehmî, “Kitâbet-i Arabiyye”, *Dârülfünûn ve Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* 1/5 (1910), 153-154; 1/7 (1910), 215-216; 1/10 (1910), 329-330; Birinci, “Bağdatlı Müderriiszâde Mehmed Fehmî Efendi'nin Hikâyesi”, 236. Mecmua arşivi için bk. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/periodicals/catalog/details/114>

82 Mehmed Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1927), 55.

83 Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008), 1-46, 39.

84 Müderriiszâde Mehmed Fehmî, “Edebiyyât-ı Arabiyye”, *Peyâm -Edebî İlave-* (20 Şubat 1329/5 Mart 1914), 7; (20 Mart 1330/2 Nisan 1914), 7; (27 Mart 1330/9 Nisan 1914), 7; (3 Nisan 1330/16 Nisan 1914), 7; (10 Nisan 1330/23 Nisan 1914), 7; (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914), 7; (24 Nisan 1330/7 Mayıs 1914), 7; (1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914), 7; Birinci, “Bağdatlı Müderriiszâde Mehmed Fehmî Efendi'nin Hikâyesi”, 236; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 1/207.

85 *Peyâm -Edebî İlave-*, “Edebiyyât-ı Arabiyye Sahifeleri” (20 Şubat 1329/5 Mart 1914), 7. Gazete arşivi için bk. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/periodicals/catalog/details/1695>

86 ‘Avvâd, *Mu'cemu'l-Muellifine'l-İrâkiyyîn*, 2/497; Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderriis*, 286; Âlu's-Suhreverdi, *Lubbu'l-Elbâb*, 1/331.

5. *Beyân Mücez 'an Câmiati Âli'l-Beyt ve 'ş-Şu 'beti'l- 'Aliyeti'd-Dîniyye fi Devrayni min Hayâtihimâ Devru't-Te'sîs ve Devru'l-Cihâdi'l- 'İlmî*: 1930 yılında Bağdat'ta yayımlanmıştır.⁸⁷

6. *Beşşâr*: Abdülhak Hâmid'in ikinci kısım mektuplarını ihtiva eden *Abdülhak Hâmid Külliyyât-ı Âsâr Mektuplar 2* adlı kitap⁸⁸ içinde yayımlanan Türkçe makaledir. Kitabın nâşiri Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi'dir. Kitaptaki hâşiyeler, Süleyman Nazif'e (ö. 1927) aittir. Kitap 1916 yılında⁸⁹ İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Mehmed Fehmî'nin *Beşşâr* başlıklı makalesi bu kitabın 155-183. sayfaları arasındadır. Makale, kitabın fihristinde "Şâir-i Arab Beşşâr'a ait bir makale, Muallim Fehmî Efendi'nin" kaydıyla geçmektedir. Makalenin sonunda Mehmed Fehmî imzasını şu şekilde atmıştır: "Dârülfünûn-ı Osmânî Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Muallimi Fehmî-i Bağdâdî."

Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin "Beşşâr" Başlıklı Makalesinin İçeriği

Müderriszâde Mehmed Fehmî *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı eserinde İmruülkays'ın bir beytini şerh ederken Beşşâr b. Bürd'ün (ö. 167/783) söz konusu beyitle ilgili bir değerlendirmesine değinmekte ve Beşşâr hakkında yazdığı makaleye dair;

"Üstâd-ı âzam Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyet-i muhteremesi tarafından neşrolunan külliyyât-ı âsarından ikinci kısım mektuplarında Beşşâr'ın terceme-i hâli ve müntehab-ı eş'arı hakkında izâhâtı hâvî makâle-i mahsûsamız vardır."⁹⁰

ifadelerini kullanmaktadır. Makalede iki ana başlık halinde Beşşâr'ın hayatına dair bilgiler ve farklı konulardaki şiirlerinden seçilmiş beyitlerin tahlilleri yer almaktadır. Bu bağlamda doğumu, yetişmesi ve fizikî özelliklerine değinildikten sonra şiir ve nesirdeki kabiliyeti, Arap diline olan hâkimiyeti ve dönemin diğer şairleriyle olan münasebetlerine dair bilgiler sunulmuştur. Buna göre bir kölenin çocuğu olarak ve anadan doğma kör bir şekilde dünyaya gelen Beşşâr, kendisi hakkında "*Benim aslım acem, lisanım ve kıyafetim Arap'tır.*"⁹¹ ifadesini kullanmıştır. Basra'da doğan Beşşâr, fesahatleriyle meşhur olduklarını belirttiği Benî 'Akîl kabilesi arasında yetişmiş ve on yaşında şiir söylemeye başlamıştır. Bu durum Beşşâr'ın şiirinin

87 Yayının tamamı için bk. Yusuf İzzeddîn, *Fehmî el-Müderris*, 291-391.

88 *Abdülhak Hâmid Külliyyât-ı Âsâr Mektuplar 2*, nşr. Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334).

89 6 Temmuz 1916 (15 Ramazan 1334). Bk. *Abdülhak Hâmid'in Mektupları 1*, nşr. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995), 5.

90 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, 602.

91 Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni* (Kahire: Matbaatu't-Takaddüm), 3/21.

Arap dili açısından kusursuza yakın olmasının sebeplerinden biri olarak kabul edilmiştir. Makalede Beşşâr'ın özellikle teşbihteki nevâdiri ile gazel, medih, itab, hiciv, risâ, içtimaiyat ve ahlâk sahalarında irad ettiği şiirlerden seçme beyitler şerh edilerek edebi hayatı tasvir edilmiştir. Bu bağlamda onun “*Yerden kopan ve başlarımız üzerine dökülen zerrât-ı hâk, kılıçlarımızın iltimâ'âtı arasında güya bir gecedir ki kevâkibi sukût ediyor.*” şeklinde tercüme edilen beytinde, gözleri görmemesine rağmen ortaya koyduğu ifade gücü takdir görmüştür. Benzer şekilde güzel bir kadını tasvir ettiği beyit hakkındaki sorulara körlüğün zekâyı artırdığı, algıları açtığı, gayr-i mahsûs şeyleri mahsûsât derecesinde gösterdiği yönünde cevap vermiştir. Makalede önemli edebiyat tenkitçilerinin Beşşâr'ın şiirdeki gücünün yanı sıra nesre olan hâkimiyetine dair görüşlerine de yer verilmiştir. Bu bağlamda Câhiz'in (ö. 255/869) “*Beşşâr nesirde, resâilde, hutbe îrâdında mütefennin, mübdi' ve muhteri' idi.*” ifadeleri dikkat çekmektedir.

Beşşâr'ın şiiriyle ilgili öne çıkan ilk husus, her alanda şiir söylemiş olmasıdır. Bu anlamda makalede Beşşâr'ın teşbih, gazel, itâb, muahaze, medih, hiciv, risâ, içtimaiyat ve ahlâk şiirlerine yer verilmiştir. Ele alınan beyitler Türkçeye çevrildikten sonra tahlil edilmiştir. *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı kitabındaki şiir tahlillerinde, ele aldığı beyitle benzer mazmuna sahip Türkçe ve Farsça şiir örnekleri sunan Mehmed Fehmî'nin bu tutumu *Beşşâr* adlı makalesinde de görülmektedir. Nitekim câhiliye şairi Nâbîga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) yanı sıra Sa'dî-i Şîrâzî'den (ö. 691/1292) ve Bursalı Veliyyüddînzâde Ahmed Paşa'dan (ö. 902/1496) birer beyit kullanmıştır. Nâbîga'ya yaptığı atıfta Mehmed Fehmî'nin Arapların ahlâk ve âdetlerine ilişkin yaklaşımı dikkat çekmektedir. Mehmed Fehmî, Beşşâr'ın içtimaiyat sahasına ait beytinde dostlukla ilgili olarak vurguladığı bir hususu, bir ahlâk nazariyesi olarak yorumlamakta ve bunun câhiliye şairlerinden mülhem olduğunu belirtmektedir. Burada Mehmed Fehmî'nin üzerinde sıklıkla durduğu İslâm öncesi Arapların medeniyetten uzak bir kavim olarak gösterilmesinin yanlışlığı yönündeki yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Nitekim onun, Antere b. Şeddâd'ın (ö. 614 [?]) muallakasındaki bazı beyitler hakkında “*Ahlâk-ı Arab'ın devr-i ismet ve bekâreti olan asr-ı câhilîde şehâmet, ulüvv-i himmet, izz-i nefis, hubb-ı mekârim ve meâlîye dair birer numune olan âtîdeki beyitler...*”⁹² şeklindeki ifadeleri söz konusu yorumuyla uyum arz etmektedir. Makalede Beşşâr'ın şiiriyle ilgili öne çıkan bir diğer husus, şirinin bilhassa medih ve hiciv alanlarında müfritane sözlerden, mübalağalı tabirlerden azade oluşudur. Mehmed Fehmî makalede Beşşâr hakkında “*O, ictimâî bir şâir; bütün manasıyla edîb idi. Mübalağadan, ifrat-perverâne tavsiflerden tehâşî; tabiata, tabiîliğe perestiş ederdi.*” ifadelerini kullanmaktadır. Burada da Mehmed Fehmî'nin Nâbîga ez-Zübyânî'nin bir beytini şerh ederken kullandığı

92 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*, 810.

"Şuarâ-yı câhiliyyenin mübalağadan ve gayr-ı hakikî söz söylemekten nasıl tehâşî ettiklerini..."⁹³ ifadelerinde görüldüğü üzere câhiliye şairleriyle Beşşâr arasındaki ortak bir özelliği dile getirdiği görülmektedir. Makalede şiir çevirileriyle ilgili öne çıkan bir husus, Müderriszâde'nin tercümede bazı tercihlerde bulunması ve açıklayıcı olması için kimi zaman asıl beyitlerde olmayan kelimeleri kullanmasıdır. Örneğin

كَلَّ أَنْ مُنَّارَ النَّقْعِ فَوُوقَ رُؤُوسِنَا وَأَسْأَيَا فَنَّا لَيْلٌ تَهْوَى كَوَاكِبَهُ

beytini tercüme ederken buradaki temsilî teşbihi dikkate alarak kılıçların parlaklığını "iltimâat" diye ifade etmiş ve beyti "*Yerden kopan ve başlarımız üzerine dökülen zerrât-ı hâk, kılıçlarımızın iltimââtı arasında güya bir gecedir ki kevâkibi sukût ediyor.*" şeklinde tercüme etmiştir. Benzer şekilde

يُرْهَدُنِي فِي حُبِّ عَبْدَةِ مَعْتَرٍ قُلُوبُهُمْ فِيهَا مُخَالَفَةٌ قَائِي

beytini "*'Abde'ye meftuniyetimi bazı adamlar tenkit edip beni ondan tebrîde çalışıyorlar. Onların kalpleri alâkadar olmadığı için kalbime karşı tabî bir hizb-i muhaliftir.*" şeklinde çeviren Müderriszâde, sözü edilen kimselerin muhalefetlerinin sebebini âşık olmamalarına bağlamış ve bunu ifade etmek üzere "kalpleri alâkadar olmadığı için" ifadesini kullanmıştır. Müderriszâde'nin söz konusu yaklaşımını onun muallaka çevirilerinde de görmek mümkündür. Nitekim

وَلَيْلٍ كَمَوْجِ الْبَحْرِ أَرْخَى سُؤْلُهُ عَلَيَّ بِأَنْوَاعِ الْمُهْمُومِ لَيْتَالِي

beytindeki teşbihte denizin dalgalarıyla gece arasındaki ilişkiyi yine temsilî ifadeyi dikkate alarak "*Ahvâl-i rûhiyem üzerine denizin telâtum-ı emvâcı kadar mühevvil ve müz' iç bir tesir hâsıl eden gece...*"⁹⁴ şeklinde ifade etmiş ve bu özellikteki geceye dair "*... türlü azap ve ıstıraplarla beni tecrübe etmek için üzerime siyah perdelerini indiriverdi veyahut deniz dalgalarına benzeyen siyah perdelerini üzerime salıverdi.*"⁹⁵ ifadelerini kullanmıştır. Tercümede denizin dalgaya teşbihindeki iki veche de yer verildiği görülmektedir. Müderriszâde bu durumu şöyle açıklamıştır:

"Deniz dalgaları tadrîcen mütezâyid bir dehşetle hücum ettiği gibi gece karanlığı da onu tarassut altına alan âşüfte-dil bir âşıkın semâ-yı hayâlini o suretle kaplar... Bir de setr ve ihfâ hususunda ve dalgaların müteselsil vaziyetinde de vech-i şebeh vardır."⁹⁶

Makalede Beşşâr'ın şiiriyle ilgili öne çıkarılan bir başka husus, halife ve valiler hakkında söylediği tavsiye ve uyarılar içeren şiirlerindeki üsluptur. Bu bağlamda,

93 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*, 873.

94 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*, 625.

95 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*, 625.

96 Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*, 625.

ziyaretçilerle ilgili bir uygulaması sebebiyle Hâlid b. Bermek'in (ö. 165/781) medhine dair söyledikleri ve Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) hakkındaki sert uyarıları, irticâlî ve hakîmâne sözler arasında sayılmıştır. Yirmi beşten fazla şiir parçasının yer aldığı makale altmıştan fazla beytin çeviri ve tahlilini ihtiva etmektedir. Makale Beşşâr'ın akidesi hakkındaki bilgiler ve gerek bazı şiirleri gerekse de şahitlerin şهادetlerinden istinbat edilen hükme binaen halife el-Mehdî'nin (ö. 169/785) emriyle Basra'da darben cezalandırılması ve ölümüne dair malumatla son bulmaktadır.

Beşşâr

Beşşâr (şîn'in fethi ile) b. Bürd (Bürd bâ'nın zammi ile) b. Yercûh (yâ'nın fethi ile) Aslen Tohârustanlıdır. Tohârustan⁹⁷ (طُخَارُستان), İbn Hallikân'ın ifadesine nazaran tâ'nın ve râ'nın zammi ile nehr-i Ceyhun üzerinde vâki büyük bir şehirdir. Birçok ulemânın maskat-ı re'sidir.⁹⁸ Beşşâr, Basra'da tevellüd etmiş ve o muhitte neşv ü nemâ bulmuştur. Pederi Bürd, el-Mühelleb b. Sufre'nin haremi Hayre'nin milk-i yemîni idi. Hayre, Bürd'ü Basra'da bulunan Benî 'Akîl kabilesine mensup Benî Rebîa ailesinden bir kız ile tezvîc etti. O kadından Beşşâr tevellüd etti. Beşşâr doğduktan sonra Hayre, Bürd'ü âzat etti. Onun için Beşşâr "Benim aslım Acem, lisanım ve kıyafetim Arap'tır." derdi.

Beşşâr ahîren Bağdat'ta da bulunmuştur. Küçük iken kulağına küpe takılmış olduğu için el-mura'as (المُرَاعَة) lakabı ile telkîb olunmuştur. Ra'se (رَعْنَة), râ'nın fethi ile küpe demektir.

Beşşâr, ekme (أَكْمَه) yani anadan doğma âmâ idi. Künyesi Ebû Muâz. Takriben hicret-i seniyyenin doksanınıcî senesinde tevellüd ve yüz altmış sekiz senesinde vefat etmiş, yaşı yetmiş müteceviz, ikinci asr-ı hicrînin e'âzım-ı şuarâsından idi.

Beşşâr; koyu esmer, uzun boylu, dolgun etli, yüzünde çiçek âsârı var idi. Şiir söylerken çok öksürür, etrafına bakar, sallanır ve ellerini birbirine vururdu.

On yaşında olduğu halde şiir söylemeye başlamış, ahîren âsâr-ı edebiyesi o derece şöhret peyda etmiş idi ki bir zaman Basra ve Bağdat şehirlerinde bulunan umum hânendegân ve nevha-gerân⁹⁹ yalnız onun manzumeleriyle, maktûalarıyla terennüm-sâz olurlardı.

Beşşâr; ictimâî bir şâir, bütün manasıyla edîb idi. Mübalağadan, ifrat-perverâne tavsiflerden tehâşî; tabiata, tabiîliğe perestîş ederdi.

97 [Tohâristan: Ceyhun nehrinin yukarı havzasında tarihî bölge. Ç. N.]

98 [Maskat-ı re's: Doğum yeri. Ç. N.]

99 [Nevha-gerân: Ölünün ardından ağlayanlar. Ç. N.]

Câhiz¹⁰⁰ *el-Beyân ve't-Tebyîn* nâm eserinde diyor ki: "Beşşâr nesirde, resâilde, hutbe îrâdında mütefennin, mübdi' ve muhteri' idi." Heccâv-ı şehîr Cerîr'in¹⁰¹ muasırı idi ve onu hicvetti; fakat Cerîr ona mukabele etmedi. Beşşâr, "Cerîr bana cevap vermiş olsa idi eş'ar-ı şuarâ nâmını ihraz ederdim." derdi. Eş'ârında şîve-i Arabîye mugayir bir tabirin, bir kelimenin bile bulunmadığının sebebini îzâhen demiştir ki: "Ben Benî 'Akîl arasında doğdum ve aralarında büyüdüm. Fusahâsından seksen üstadın âgûş-ı terbiyesinde bulundum. Benî 'Akîl'in fusahâsı değil kadınları bile şiveye mugayir söz söylemezler. Bana hata nereden gelir?"

Beşşâr, her vadide şiir söylemiş, gazel ve medihte karîhası daha ziyade küşâyîş bulmuştur. Beşşâr'ın şiiri gayet selis, âhenkdâr ve sehl-i mümtenidir. Âsâr-ı edebiyesinin mazhar-ı âmmeye mazhariyetinden dolayı hâtimetu's-şuarâ tavsifine ihrâz-ı liyakat etmiştir. Emevî ve Abbâsîlerin devr-i saltanatlarını idrak etmiş, muhdesîn denilen üçüncü tabaka-i şuarânın ser-âmedânından idi. En ziyade recez ve kasidelerde şöhret bulmuş; "On üç bin kasidem vardır, her birinden birer beyit intihap olursa şahbeyit olarak on üç bin beyit söylemiş olurum" dermiş.

Âmâ olduğu halde teşbihteki nevâdiri mücib-i hayrettir. Meselâ, bir muharebe tasvir ederken,

كَأَنَّ مُنَارَ النَّقْعِ فَوْقَ رُؤُوسِنَا وَأَسْوَاقَنَا لَيْلٌ تَهَاوَى كَوَاكِبُهُ

teşbihindeki zarafet, her türlü takdirin fevkindedir. Beşşâr ne müşebbehi ne de müşebbehün bihi görmediği halde diyor ki:

"Yerden kopan ve başlarımız üzerine dökülen zerrât-ı hâk, kılıçlarımızın iltimââtı arasında güya bir gecedir ki kevâkibi sukût ediyor."

Bir kızı tasvir ederken diyor ki:

وَحَمْرَاءَ إِنْ نَطَرْتُ إِلَيْهِ
وَكَأَنَّ رَجْعَ حَدِيثِهَا
وَكَأَنَّ تَحْتَهَا لِسَانِهَا
كَسَقَاتِكَ بِالْعَيْنَيْنِ حَمْرًا
قَطَعَ الرِّيَاضَ كُتَيْبِينَ زَهْرًا
هَارُوتَ يَنْفُتُ فِيهِ سِخْرًا

Yani "Bir hûrîdir ki baktığı zaman iki gözüyle sana mey içirir. Sözüdeki maktalar kisve-i ezhâra bürünmüş birer kıt'a-i gülistandır. Güya dilinin altında Hârût sihir döküyor."

Bu teşbihleri bulmak keyfiyetini îzâhen diyor ki: "Amâ (عَمَى); zekayı tezyîd eder, karîhaya güşâyîş verir, gayr-i mahsûs şeyleri mahsûsât derecesinde gösterir."

100 [Arap edebiyatının önemli nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelimacılarından Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), Ç.N.]

101 [Emevîler devrinde eski üslubu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri olan Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ et-Temîmî (ö. 110/728 [?]), Ç. N.]

Beşşâr arzu etmediği şeyleri görmediğinden dolayı ‘amâdan adeta izhâr-ı memnuniyet ederdi.

Beşşâr, ‘Abde namında bir kızın ince, ruh-nevâz sesini işiterek ona alâka etmiş ve garâmiyyâta ait sahâif-i edebiyesini ‘Abde’nin nâmıyla tevşih eylemiştir.

Âmâ olduğu halde i‘lân-ı aşk etmesi, halkın târizini davet etmiş ve bu târiz de âsâr-ı edebiyesine bir zemîn-i bedî‘ teşkil etmiştir.

Ezcümle, efvâh-ı nâsda kesret-i tedâvülü hasebiyle darb-ı mesel hükmüne giren şu kıt‘a:

وَالأُذُنُ تَعْتَشِقُ قَبِيلَ الْعَيْنِ أَحْيَانًا
الأُذُنُ كَالْعَيْنِ تُوفِي الْقَلْبَ مَا كَانَا

يَا قَوْمُ أُذُنِي لِبِغْضِ الْحَيِّ عَائِقَةٌ
قَالُوا بِمَنْ لَا تَرَى تَهْذِي فَقُلْتُ لَهُمْ

Tercümesi:

“Ey benim kavmim! Kulağım kabilenin bir kızına âşıktır. Kulak bazen gözden evvel i‘lân-ı aşk eder. Bana diyorlar: Sen görmediğin bir kız hakkında ne hezeyan edip duruyorsun? Dedim: Kulak göz gibidir, kalbe hâdisatı nakleder.”

Diğeri:

قُلُوبُهُمْ فِيهَا مُخَالَفَةٌ قَلْبِي
فَيَالِقَالِبِ لَا بِالْعَيْنِ يُبْصِرُ ذُوا الْخُبِّ
وَلَا تَسْمَعُ الأُذُنَانُ إِلَّا مِنْ الْقَلْبِ
وَأَلْفَتْ بَيْنَ الْعِشْقِ وَالْعَائِقِ الصَّبِّ

يُرْهَدُنِي فِي حُبِّ عَيْدَةَ مَعْشَرُ
فَقُلْتُ دَعُوا قَلْبِي وَمَا اخْتَارَ وَارْتَضَى
فَمَا يُبْصِرُ الْعَيْنَانُ فِي مَوْضِعِ الْهَوَى
وَمَا الْحُسْنُ إِلَّا كُلُّ حُسْنٍ دَعَا الصَّبَا

Tercümesi:

‘Abde’ye meftuniyetimi bazı adamlar tenkit edip beni ondan tebrîde çalışıyorlar. Onların kalpleri alâkadar olmadığı için kalbime karşı tabîî bir hizb-i muhaliftir. Benim de onlara cevabım budur: Kalbimi pesendîdesi¹⁰² ile bırakın. Âşık gözüyle değil kalp ile görür. Ma‘rız-ı garâmda gözler ve kulaklar kalpten başka bir vasıta ile ne görürler ne de işitirler. Hüsn-i hakîkî odur ki sevdâyı davet ve aşk ile âşıkın beynini telife vesâtet eder.”

Diğeri:

قَلْبِي فَأَضْحَى بِهِ مِنْ حُبِّهَا أَنْتَرُ
إِنَّ الْفَوَادِ يَرَى مَا لَا يَرَى الْبَصَرُ
لَمْ يَقْضِ وَرْدًا وَلَا يُرْجَى لَهُ صَدْرُ

قَالَتْ عَقِيلُ ابْنُ كَعْبٍ إِذْ تَعَلَّقَهَا
أَنْتَى وَلَمْ تَرَهَا تَهْذِي فَقُلْتُ لَهُمْ
أَصْبَحْتُ كَالْحَائِمِ الْحَيْرَانَ مُجْتَبِيَا

102 [Pesendîde: Beğenilmiş, seçilmiş. Ç. N.]

Tercümesi:

“Abde'nin alâkasından kalbimin müteessir olduğunu hisseden ‘Akîl b. Ka‘b kabilesi, bana diyorlar ki: Sen onu görmemişsin. Ne diye sayıklayıp duruyorsun? Dedim: Kalp o kadar nâfiz bir kuvvettir ki bazen gözün görmediğini görür. Bugün benim halim, suyun etrafında dolaşan susuz ve fakat muhteriz bir kuşun halinden farklı değildir. Ne su içebilir ne kaçmağa imkân bulur.”

Bu teşbih de nevâirdendir. Bir taraftan sevgilisinin son derece-i menâatte bulunan iffet ve ismetini, diğer taraftan ona karşı olan şiddet-i ibtilâsını temsil ediyor.

Beşşâr, gazelinde muhîtin ilhâmâtından ve şarkın mebzûl-i mehâsininden olan siyah gözle terennüm etmiştir. Bu kıt‘a o cümledendir:

وَدَعَجَاءِ الْمَخَاجِرِ مِنْ مَعَدٍّ   كَأَنَّ حَدِيثَهَا تُمَرُّ الْجِنَانِ
إِذَا قَامَتْ لِمَشْتَبِيهَا تَنَنَّتْ   كَأَنَّ عَظَامَهَا مِنْ خَيْرِ زُرَانِ

Diyor ki:

“Me‘ad kabilesine mensup o duhter-i siyeh-çeşmin güftârı, meyve-i behiştîye benzer. Yürürken o kadar eğilir bükülür ki kemikleri hayzerândan¹⁰³ zannolunur.” demektir.

Beşşâr sair erbâb-ı aşk u alâka gibi uykusuzluktan şikâyet etmiş fakat geceye isnâd-ı cürm etmemiştir. Bilakis geceyi tebrie etmiştir. Diyor ki:

لَمْ يَطُلْ لَيْلِي وَلَكِنْ لَمْ أَنْمِ   وَنَفْسِي عَنِّي الْكَرَى طَبِيفُ أَلَمِ
رَوَّجِي عَنِّي قَلِيلًا وَأَعْلَمِي   أَنْبِي يَا عَبْدُ مِنْ لَحْمٍ وَدَمِ
إِنَّ فِي بُرْدَتِي جِسْمًا نَاجِلًا   لَوْ تَوَكَّأْتُ عَلَيْهِ لَأَنَّهُمْ

Beşşâr bu beyitlerde bir âşıkın hâlet-i tabîyyesini tasvir ediyor, diyor ki:

“Benim gecem uzamadı fakat ben uyumadım. Uykumu kaçırın müstevli bir hayaldir.”

Şüphe yok ki bu hayal ‘Abde’nin hayali idi. Onun için îhâmdan sonra teşhis ediyor, diyor ki:

“Yâ ‘Abd! Benim mevcudiyetim etten ve kandan ibarettir. Beni biraz olsun yalnız bırak.”

Bu hitaptan ve temenniden maksadı, ‘Abde’nin hayalinden ayrılmak değil bunu takip eden netice için mukaddime hazırlamaktır. Netice budur: Etten ve kandan teşekkül eden bir vücut sûret-i dâimede âlâm-ı aşk altında çırpınırsa zebun olur,

103 [Hayzerân: Hezaren de denilen, düğün çiçeğigillerden otsu bitki. Ç. N.]

muzmahil olur ve onun gâye-i hayali olan o emelden mahrum kalır ki bir âşık için bu pek vahim bir neticedir. Bir âşık hayatı, hayattan kalmış olan ramağı ve her şeyi sevdanın metâfi olmak için ister. Zaten ma‘şûkunun hayalinden ayrılmak, bir âşık için, candan ayrılmak demektir. Onu arzu etmek ise yeisten mütevellid bir hâlet-i ruhiyedir ki alel-ağleb hayattan kat‘-ı ümîd edenlere ârız olur. Bu dereceye vâsil olan yeis, aşkın asaletini temsil eder. İşte gaye... Beşşâr diyor ki:

“İki gömleğim içinde gömülen cism-i nâlânım o derekeye indi ki üzerine ittikâ etsem, zaafından yıkılır.”

Fakat bu kadid, asil bir hayalin asil bir gayesidir.

‘Abde’nin Basra’dan vukû-ı mufârakati, Beşşâr’ın karihasını daha ziyade cûş u hurûşa getirerek ona pek çok mazmunlar söyletmiştir. Ezcümle şu:

فَقَأْتُ وَهَلِّ لِلْعَائِشِيْنَ قُلُوبُ	يُقُولُونَ لَوْ عَزَيْتَ قَلْبَكَ لَارْغَوَى
مُكِبٌ كَأَنَّ فِي الْجَمِيعِ غَرِيبُ	إِذَا نَطَقَ الْفَوْمُ الْجُؤُوسَ فَإِنِّي

Kıt‘anın mazmûnu, o kadar tabiîdir ki Beşşâr’ın mevkiinde olan her âşık böyle bir buhran geçirmiştir. Kıt‘anın tercümesi:

“Bana diyorlar: Kalbine teselli ver. Belki vazgeçer. Hâlbuki âşıkların kalbi olur mu? Etrafımda bulunanlar, konuştukları zaman benim başım yere eğilmiş, her mevkide her bahiste garip gibiyim.”

Diğeri:

وَأَشْفَى لِقَلْبِي أَنْ تَهَبَّ جُؤُوبُ	هَوَى صَاحِبِي رِيحَ الشَّمَالِ إِذَا جَرَتْ
تَنَاهَى وَفِيهَا مِنْ عُبَيْدَةَ طَيْبُ	وَمَا ذَاكَ إِلَّا أَنَّهَُا حَبِيبٌ تَنَقَّوِي
سَفَاهَا وَمَا فِي الْعَالِيَيْنِ لَيْبُ	غَذِيرِي مِنَ الْعُدَالِ إِذْ يُعْدَلُونَنِي

Diyor ki:

“Arkadaşım şimal rüzgârını arzu eder.¹⁰⁴ Kalbimin âlâmını teskin için ise rüzgârın semt-i cenuptan esmesini isterim. Çünkü cenup rüzgârı, müntehi olduğu semte ‘Abde’nin itriyâtını nakleder. Beni cehlen muaheze edenlere karşı müdafaa edecek kimse yok mu? Ben muaheze edenler arasında bir lebib görmüyorum.” demektir.

Beşşâr[’ın] itâb, muaheze ve medih vadilerindeki şiiirleri de müfritâne sözlerden, mübalağalı tabirlerden âzâdedir. Hâlid-i Bermekî’nin, dûcâr-ı teahhur olan bir va‘d-i lütüfkârânesini tezkir maksadıyla bir gün müşârünileyh câmie giderken Beşşâr yavaşarak astarının zimâmını elde eder ve şu kıt‘ayı söyler:

104 Irak’ın cenup rüzgârı muhnik, tahammül-sûz; bâd-ı şimâli ise bilakis ciğer-nevâzdır. Bu hal tefekkür olunursa Beşşâr’ın şiiiri daha kesb-i rikkat eder. Süleyman Nazif.

أَصَاعَتْ لَنَا بَرًّا وَأَبْطَأَ رَشَاشَهَا
وَلَا غَيْثَهَا يَأْتِي فَيَرْوِي عِطَاشَهَا

أَطَّلَبْتُ عَلَيْنَا مِنْكَ يَوْمًا سَخَابَةً
فَلَا غَيْثَهَا يُجِئُنِي فَيَبْسُطُ طَامِعًا

Hâlid'in vaadini îmâen diyor ki:

“Bir gün sizin tarafınızdan muhîtimizi bir sehâb-pâre kaplamış idi. Şimşegi çaktı; fakat yağmuru nüzul etmedi. Ne o bulut açılıyor ki ümitvar olanlar meyus olsunlar ne yağmuru geliyor ki teşneleri sîrâb olsunlar.” demektir.

Bunun üzerine Hâlid, Beşşâr'ı beraber götürür ve bir müddet hanesinde alıkor ve “O sehâbın yağmuru seni sırsıklam ıslatmadıkça seni bırakmayız.” der.

Beşşâr birçok yerlerde bilbedâhe şiir söylemiştir. Vak'a-yı âtiyede olduğu gibi:

Hâlid b. Bermek'in zamanına kadar vüzeraya müracaat eden müsta'tıfne su"âl (سؤال) yani se'ele (سأل) denilirdi. Hâlid bu tabirden hoşlanmayarak yerine zuvvâr (زوار) denilmesini emreder. O sırada hazır bulunan Beşşâr, bilbedâhe şu beyitleri söylemiştir:

فَمَجَّدْ لَهُ مُسْتَطْرَفٌ وَأَصْبِلْ
بَلْفِظِ عَلَى الإِعْدَامِ فِيهِ ذَلِيلٌ
وَإِنْ كَانَ فِيهِمْ نَابِئُهُ وَحَلِيلٌ
فَأَسْتَأْرُهُ فِي الْمُهْتَدِينَ سَأُولٌ

حَدَا خَالِدٌ فِي فِعْلِهِ حَذْرَ بَرْمَكٍ
وَكَانَ دُورَ الْأَمَالِ يُدْعَوْنَ قَبْلَهُ
يُسْتَمَوْنَ بِالسُّؤَالِ فِي كُلِّ مَوْطِنٍ
فَسَمَّاهُمْ الزُّوَارَ سِبْثًا عَلْوَهُمْ

Diyor ki:

“Hâlid, a'mâlinde pederi Bermek'in ismini takip ediyor. Şimdi onun için iki türlü mecd ve şeref vardır. Biri yeni, diğeri kadimdir. Ondan evvel mazhar-ı âtîfet olmak isteyenler fakra delâlet eden bir lafızla yâd olunurlardı. Aralarında efzâlî ve e'âzîm dahi olsa onlara se'ele denilirdi. Hâlid ise erbâb-ı müracaatın kadr u haysiyetini vikaye ederek onlara zuvvâr nâmını verdi ve bu suretle isti'tâf edenleri enzâr-ı yâr u ağıyâra karşı setretmiş oldu.” demektir.

Beşşâr eyyâm-ı şebâbına ait hicviyyât ve hezeliyyât müstesna olarak hicvinde de mübalağadan tevakkî etmiş ve tasvir-i hakikat mesleğinden ayrılmamıştır. Meselâ, Abbâs b. Muhammed'in hicvinde diyor ki:

وَقَلْبُهُ أَبَدًا عَلَى الْبُخْلِ مَعْقُودٌ
حَتَّى تَرَاهُ غَنِيًّا وَهُوَ مَجْهُودٌ
زُرُقُ الْعَيْسُونَ عَلَيْهِ أَوْجُهُ سَوْدٌ
تَقْدِيرُ عَلَى سَعَةٍ لَمْ يَطْهَرِ الْجَوْدُ
تُرْجَى التَّمَارُ إِذَا لَمْ يُورِقِ الْعُودُ
فَكُلُّ مَا سَدَّ فَقْرًا فَهُوَ مَحْمُودٌ

ظَلَّ النَّسَارَ عَلَى الْعَبَّاسِ مَمْنُودٌ
إِنَّ الْكُرَيْمَ لِيُخْفِي عَنْكَ عُسْرَتَهُ
وَلِلْبَخِيلِ عَلَى أُمُورِهِ عِلٌّ
إِذَا تَكَرَّهْتَ أَنْ تُعْطِيَ الْقَلِيلَ وَلَمْ
أُورِقْ بِخَيْرٍ تُرْجَى لِلنَّوَالِ فَمَا
بُتَّ النَّوَالِ وَلَا تَمْنَعُكَ قَلْبُهُ

Tercümesi:

“Abbâs’ı servet ü sâmandan bir zıll-ı memdûd ihata etmiş. Hâlbuki onun kalbi rişte-i buhl ü imsâk¹⁰⁵ ile bağlanmıştı. Sahî, muzâyakasını senden o derece gizler ki muhtaç olduğu halde onun zenginliğine hükmedersin. Bahîl ise onun serveti üzerine daima gözü kör birtakım bahaneler çöker ve onun üzerinde de yüzü kara çehreler durur. Sen eğer az vermekten çekinir ve si‘a-yı hâle de muktedir olmazsan semâhatin yüzü görünmez olur. Üzerinde bir hayır ve menfaat yaprakları görülsün ki senin de semâhatin umulsun. Çünkü ağaç yapraklanmazsa meyvesi umulmaz. Bess-i cûd u sehâ et. Azlıktan çekinme. İhtiyacı defeden her şey müstelzim-i şükr ü mahmedettir.”

Görülüyor ki Beşşâr, ma‘rız-ı hicivde de hakîmâne sözler söyler, tecâvüz-ü bî-edebânede bulunmaz. Risâ vadisinde de tabîliği iltizam etmiştir. Vefat eden kerimesine mersiye söylerken demiş:

مَا كُنْتُ إِلَّا خَمْسَةً أَوْ سِتًّا
فَقَتَّ قَلْبِي مِنْ جَوَى فَانْفَتَّا
يُصْبِحُ سَكْرَانٌ وَيُمْسِي بِهَتَّا

يَا بِنْتَ مَنْ لَمْ يَكْ يَهُوَى بِنْتًا
حَتَّى حَلَّاتٍ فِي الْحَسَى وَحَتَّى
لَأَنْتِ خَيْرٌ مِنْ عَلَامٍ بِنْتًا

Tercümesi:

“Ey evvelce kızları sevmek taraftarı olmayanın kızı! Sen ancak beş altı senelik idin. Kalbimin a‘mâkına girdin ve sonra çiğeri kökünden kopardın. Sen sabah sarhoş, akşam sersem ve ‘âkk olan bir erkek evlattan hayırlısın.”

Beşşâr[ın] dekâik-i şi‘riyyesinin bütün safahatından, bütün hurdeliklerinden bahsetmek ve her vadide söylediği nevâirden misal getirmek, bu makalenin hadd-i istiabı haricindedir. Ancak ictimâiyyâta ait olan âsârından velev ki az olsun birer numune îrâdı, kıymet-i edebiyesini enzâr-ı üdebâya arz etmek ve tercümesini bütün bütün nâkıs bırakmamak için elzem görülmüştür.

Beşşâr ictimâiyyât vadisinde pek çok nazariyeler serdetmiş. Meselâ, fırsat buldukça hâkimiyet-i milliyeyi müdafaa, usûl-i meşvereti hulefaya tavsiye etmiştir.

Bir kasidesinde diyor ki:

مَشَيْنَا إِلَيْهِ بِالسُّيُوفِ نُعَاتِبُهُ

إِذَا الْمَلِكُ الْجَبَّارُ صَعَّرَ خَدَّهُ

“Sâhib-i ceberût olan bir hükümdar, haktan rûgerdân olursa derhal kılıçlarımıza sarılır, muahezisine koşarız.”

105 [Rište: ip, bağ. Buhl ü imsâk: Cimrilik ve pintilik. Ç. N.]

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a¹⁰⁶ hitaben inşâd eylediği diğer bir kasidede şu suretle idâre-i kelâm ediyor:

وَلَا سَأَلِمَ عَمَّا قَلِيلٍ بِسَأَلِمِ
وَيَصْرُغُهُ فِي الْمَأْرُقِ الْمُتَلَاجِمِ

أَبَا جَعْفَرٍ مَا طُولُ عَيْشِ بَدَائِمِ
عَلَى الْمَلِكِ الْجَبَّارِ يَفْتَحُهُمُ الرَّدَى

Diyor ki:

“Yâ Ebâ Ca'fer! Hayat, ne kadar imtidat ederse etsin, onun yine bir nihyeti var. Çok geçmez, rahat döşeginde olan erbâb-ı selâmet de o nimetten mahrum olurlar. Sâhib-i ceberût olan bir padişah, gün gelir ki felaket yığınları altında kendini bulur ve dar bir geçidin ortasındaki melhamede yıkılır.” demektir.

Bu hakikati bütün vuzuhuyla beyan ettikten sonra tarihten misal getirmekle beyânâtını teyit ediyor:

Diyor ki:

عَظِيمِ وَلَمْ تَسْمَعْ بِقَتْلِكَ الْأَعْلَامِ
وَأَمْسَى أُبُو الْعَبَّاسِ أَحْلَامَ نَائِمِ

كَأَنَّكَ لَمْ تَسْمَعْ بِقَتْلِ مُنْجِ
تَقْتَنَمَ كِسْرَى رَهْطُهُ بِسُيُوفِهِمْ

Tercümesi:

“Galiba sen hiçbir kahhar hükümdarın katlinden haberdar değilsin. Acemlerin batş u tenkîlinden de malumatın yok. Bilmiyor musun ki Kısra, tebaasının seyf-i intikamı ile parçalandı ve Ebu'l-Abbâs olan Velîd b. Yezîd, ahlâm-ı nâime döndü.”

Beşşâr bâdehu, padişahlar için mûcib-i felaket olan ahvâli padişahın nazargâh-ı ibretine arz etmek için Velîd'in hâl-i gafletini teşrih ediyor, diyor ki:

عَلَيْهِهِ وَلَا جَرِي النُّحُوسِ الْأَشْنَائِمِ
وَجُوهُ الْمَنَائِمَا حَاسِرَاتِ الْعَمَائِمِ

وَقَدْ كَانَ لَا يَحْتَسِبِي انْقِلَابَ مَكِيدَةٍ
مُقِيمًا عَلَى الْأَدَاتِ حَتَّى بَدَتْ لَهُ

“Yani Velîd o kadar gafil idi ki bir gün aleyhine bir cereyanın serzede-i zuhûr olacağını, menhus bir felakete maruz kalacağını hatıra getirmezdi. Zevk u safâya dalmış, hevâ ve hevese kapılmış iken ölüm bütün dehşetiyle karşısında tecessüm ediverdi.”

Beşşâr tarihten üçüncü bir misal daha îrâd ediyor, diyor ki:

وَكُنْ لِمَا أَجْرَمْتَ نَزْرَ الْجَزَائِمِ
وَرَدْنُ كَلُوحَا بَادِيَاتِ الشُّكَايِمِ

وَمَرُوانَ قَدْ دَارَتْ عَلَى رَأْسِهِ الرَّحَى
وَقَدْ تَرَدُّ الْأَيَّامُ غُرًّا وَرُبَّمَا

106 [Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsi (ö. 158/775), Ç. N.]

Yani:

“Mervân da bu akıbeta uğradı. Onun da başı üzerine musibet değirmeni döndü. Hâlbuki onun cürmü, senin irtikâp ettiğin cerâime nazaran az idi. Evet, zaman bazen parlak görünür; fakat unutmamalı ki bazen de abûs ve gazûb bir sima gösterir.”

Tarihî misallerle hakikati izah ettikten sonra halifenin müstelzim-i felaket olan mesleğini beyan ediyor ve dûcâr olacağı müthiş akıbeti kendine ihtar ediyor, diyor ki:

فَأَصْبَحْتَ تَجْرِي سَائِرًا فِي طَرِيقِهِمْ   وَلَا تَتَّقِي أَشْبَاهَ تِلْكَ النَّقَائِمِ
فَرُمٌ وَزُرًّا يُجْجِكُ يَا ابْنَ سَلَامَةَ   فَلَسْتَ بِنَاجٍ مِنْ مَضِيْمٍ وَمُنَائِمِ

Yani:

“Sen de onların tuttıkları yolu takip ediyor ve o afetlerden hazer etmiyorsun. Şimdi, yâ İbn Selâme! Kendine bir melce ara. Çünkü ya bir mazlumun veya bir zalimin eline düşeceksin.”

Beşşâr marazı bütün avârız ile keşf ve emsalini göstermekle teşhis ettikten sonra usûl-i muâleceye geçiyor, diyor ki:

إِذَا بَلَغَ الرَّأْيُ الْمُشْوَرَةَ فَاسْتَنْعِنُ   بِرَأْيِ نَصِيحٍ أَوْ نَصِيحَةِ خَارِمِ
وَلَا تَجْعَلِ الشُّورَى عَلِيَّكَ غَضَاصَةً   فَمِنْ الْخَوَافِي قُوَّةٌ لِلْقَوَادِمِ
وَمَا خَيْرُ كَفِّ أَمْسَاكَ الْغُلَّ أَلْتَهَا   وَمَا خَيْرُ سَفِيْفٍ لَمْ يُؤْيِدْ بِقَائِمِ

Yani:

“İş istişareye müncer olursa durma; hemen bir hayırhâhın reyinden veya bir hâzimin va’z u nasihatinden istimdat et. İstişareyi kendine düşman addetme. Kuşun arkadaki kanatları önde bulunan kanatları için bir kuvvettir. Bir teki zincir-bend olan bir elin yahut bir kabzaya istinat etmeyen bir kılıcın ne hayrı olur.”

İstişareden mâadâ bir halifeye mukteza olan evsaf meyanında ehemmiyet-i mahsûsayı haiz bulunan hazm u ihtiyatı da tavsiye ediyor.

Diyor ki:

وَحَلِّ الْهُوَيْنَا لِلضَّيْفِ وَلَا تُكُنْ   نَوْمًا فَإِنَّ الْحَزْمَ لَيْسَ بِنَائِمِ
وَحَارِبٍ إِذَا لَمْ تُعْطَ إِلَّا ظِلَامَةً   شَبَا الْحَرْبِ خَيْرٌ مِنْ قَبُولِ الْمُظَالِمِ

Tercümesi:

“Zillet ve meskeneti zuafâyâ bırak. Hâb-ı gaflete dalma. Zira hazm denilen seciye uyumaz. Daimî bir tecavüze maruz kalırsan muharebe et. Muharebenin kılıcına rast gelmek, zulmü kabul etmekten evlâdır.”

Beşşâr'ın usûl-i muaşereteki nazariyesi ise eviddâya, ihvana karşı müsamahakâr davranmak, ayb-cû¹⁰⁷ olmamak esası üzerine mübtenîdir. Âtîdeki beyitler bunu îma ediyor, diyor ki:

صَدِيقَكَ لَمْ تَلَسَّ الْأَذَى لَا تُعَاتِبُهُ
مُقَارِفُ ذَنْبِ مَرَّةٍ وَمُجَانِبُهُ
ظَمِنْتَ وَأَيُّ النَّاسِ تَصْفُو مَشَارِبُهُ

إِذَا كُنْتَ فِي كُلِّ الْأُمُورِ مُعَاتِبِيًّا
فَعِشْ وَاجِدًا أَوْ صِلْ أَخَاكَ فَإِنَّهُ
إِذَا أَنْتَ لَمْ تَشْرَبْ مِرَارًا عَلَى الْقَدَى

Demek istiyor ki:

“Olur olmaz şeylerden dolayı arkadaşını mesul edersen muaheze edilecek bir arkadaş bulamazsın. Ya tek başına yaşamaya karar ver veyahut arkadaşına kavuş. Arkadaşın kâh hata eder kâh etmez. Eğer bulanık sudan içmemeye karar verirsen susuz kalırsın. Daima saf ve berrak su içen kimdir?”

Beşşâr bu nazariye-i ahlâkiyyeye şuarâ-yı câhiliyyeden mülhem olmuştur. Nâbiga¹⁰⁸ diyor ki:

عَلَى شِعْبِ أَبِي الرَّجَالِ الْمُهَذَّبِ

وَلَسْتُ بِمُسْتَتَبِقِ أَخَا لَا تَلْمُؤُهُ

“Ötede beride dağılmış olan hata kırıntılarını elinle toplayıp tamir etmediğin bir arkadaşını kaybedersin. Dört başı mamur bir babayığit var mı?” demektir.

Şâir-i hikmet-nisâr Şîrâzî¹⁰⁹ de bu meslek-i hakîmâneyi pesend etmiştir. Sa‘dî diyor ki:

تَا كِه نَمَانِي بِي يَار

يَار بِي عَيْبِ مَجُو

Bu mühimme-i ictimâiyye Osmanlı şuarâ-yı benâmından Bursalı Veliyyüddînzâde Ahmed Paşa'nın¹¹⁰ da nazar-ı ârifânelerinden dûr olmamıştır. Şîrâzî'nin mısramı Türkçe'ye naklederek:

“Yârsız kalmış cihanda ayıpsız yâr isteyen.” şekline ifrağ etmiştir.

Beşşâr'ın akidesine gelince:

107 [Ayb-cû: Ayıp ve kusur arayan. Ç. N.]

108 [Câhiliye devri şairi Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]). Beyit için bk. *Dîvânü'n-Nâbigati'z-Zübyânî*, nşr. Abbas Abdüsettâr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 28. Ç. N.]

109 [Fars edebiyatının önde gelen şairlerinden Sa‘dî mahlaslı Ebû Muhammed Müşerrifüddîn Muslih b. Abdillâh Şîrâzî (ö. 691/1292). Farsça beytin çevirisi: “Kusursuz sevgili/dost arama! Ta ki sevgilisiz/dostsuz kalmayasın. Ç. N.]

110 Osmanlı padişahı II. Murad'ın kazaskerlerinden Veliyyüddin Efendi'nin oğlu, divan şairi Bursalı Ahmed Paşa (ö. 902/1496). Ç. N.]

Câhiz'in rivayetine nazaran Beşşâr, ilhâd ile itham edilmiş, ilhâdına gösterilen delâilden biri şu beyit imiş:

الأرضُ مُظْلِمَةٌ وَالنَّارُ مُشْرِقَةٌ وَالنَّارُ مَغْبُودَةٌ مُذْ كَانَتْ النَّارُ

Yani:

“Küre-i arz muzlim, ateş ise şu‘le-feşândır. Ateş de ateş olalı mâbuttur.”

Güya bundan maksadı, İblis'in nazariyesini tasvip etmektir. İblis melâike-i kirâma rağmen hazreti Âdem'e secde etmekten imtina etmiş idi. Bu babdaki müdafaası, kendisinin ateşten ve hazreti Âdem'in topraktan yaratılmış olmaları esasına müstenittir, [خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ].¹¹¹

Bu itikat, Ebû Kâmil'in tesis eylediği “el-Kâmiliyye”¹¹² taifesinin cümle-i‘tikâdâtındandır.

Beşşâr, güya bir müddet Kâmiliyye'nin akidesini kabul etmiş imiş. Diğer bir rivayete nazaran kelâmiyyûndan Vâsıl b. Atâ'nın¹¹³ cemaatinden idi. Sonra bu mezhepten de tereddüt göstermiş ve bir zaman kendini hiçbir mezheple takyit etmemiştir. Vefatından sonra evinde icra olunan taharriyatta ise akidesine dair hiçbir şeye tesadüf olunamamıştır.

Akidesi hakkında cereyan eden bir mübahasede kendini uzun uzadıya müdafaa ettikten sonra şu beyitlerle mübahaseye hâtime vermiştir:

طُبِعْتُ عَلَى مَا فِيَّ غَيْرَ مُخَيَّرَ أَرِيدُ فَلَا أُعْطَى وَأُعْطَى فَلَمْ أَرِدْ
هَوَايَ وَلَوْ خَيَّرْتُ كُنْتُ الْمُهَيَّبَ وَأَمْسِي وَمَا أَعْقَبْتُ إِلَّا التَّعَجُّبَ
وَقَصَّرَ عَلَيَّ أَنْ أَنْتَ الْمُعْتَبَ وَأَمْسِي وَمَا أَعْقَبْتُ إِلَّا التَّعَجُّبَ

Diyor ki:

“Ben gayr-i ihtiyârî olarak bu fitratla meftûr olmuşum. İhtiyarım olsaydı bittabi mühezzeb ve kâmil olmayı tercih ederdim. Ben isterim, fakat istediğim verilmez. Bana verilir, fakat istemediğim şeyler. İlmim de mugayyebâta karşı kâsırdır. İşte ilmim kâsır olduğu halde meramımdan geri bırakıldım. Akşam olunca bakarım ki bu muhit içinde bıraktığım eserler, bir sürü taaccüplerden ibarettir.” demektir.

111 [“Beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın.” A‘râf 7/12. Ç. N.]

112 [Hz. Ali'ye ilk halife olarak biat etmeyen ashâbın kâfir olduğunu ileri süren, hulûl ve tenâsüh telakkilerini benimseyen Ebû Kâmil adlı kişiye mensup fırka. Ç. N.]

113 [Mu‘tezile'nin kurucusu olarak bilinen Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Basrî (ö. 131/748), Ç. N.]

Gerek bu gibi beyitlerden ve gerek ihzar olunun şuhûdun şehadetinden istinbat edilen hükme binaen halife el-Mehdî'nin¹¹⁴ emriyle Basra'da darben cezalandırılmış ve on üçüncü değneği müteakip müteessiren teslîm-i rûh etmiştir.

Hadd-i darb, Beşşâr'ın şöhret-i edebiyesini ve halk nazarındaki mevki ve haysiyetini haleldar ettiğiinden, bir de halifenin gazabına maruz kalmak tehlikesi melhuz olduğundan, naaşı yalnız milk-i yemîni olan siyah bir halayık tarafından garîbâne teşyi olunmuştur (168/784).

Vefatını müteakip hanesi, halifenin emriyle taharri edilerek bir tomar bulunmuştur. Tomarda şu cümleler yazılı idi.

"Bismillâhirrahmânirrahîm. Ben âl-i Süleymân'ın hicvini tasdim etmiş idim. Fakat hazreti fahr-i kâinata olan karabetlerini derhâtur ettim, peygambere hürmeten vazgeçtim. Mâmâfih, şu kıt'ayı söylemekten kendimi alamadım:

دِينَارُ آلِ سُؤْلَيْمَانَ وَدِرْهَمُهُمْ   كَالْبَابِلِيِّينَ حُفَا بِالْعَفَارِيَّتِ
لَا يُبْصِرَانِ وَلَا يُرْجَى لِقَاؤُهُمَا   كَمَا سَمِعْتُ بِهَارُوتَ وَمَارُوتَ

Yani:

"Âl-i Süleymân'ın dinarları da dirhemleri de Bâbilîler gibi ifritlerle muhâttır. İkisi de Hârût ve Mârût hakkındaki mesmûâtın gibi ne görünürler ne mülakatlarına ihtimal vardır." demektir.

Halife Mehdi, bunu okuyunca meseleye garaz karışmış olduğunu ve ikame olunan beyyinenin de şuhûd-ı zûr olduklarını anlamış ve hiciv kıt'asında zikri geçen Âl-i Süleymân'dan bulunan veziri Ya'kûb b. Dâvûd'un Beşşâr hakkındaki siâyetinden dolayı hiddetlenerek ettiğine izhâr-ı nedâmet etmiştir.

Dârülfünûn-ı Osmânî Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Muallimi Fehmî-i Bağdâdî

Sonuç

Müderriszâde Mehmed Fehmî, on dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında Bağdat'ta Vilâyet Matbaası müdürlüğü, Zevrâ gazetesi Arapça ve Türkçe muharrirliği; Arapça, Türkçe ve Farsça öğretmenliği gibi görevlerde bulunmuştur. Bağdat'ta önce babasından, sonra dönemin önemli âlimlerinden klasik usulde İslâmî ilimler eğitimi alan Mehmed Fehmî camilerde ders ve hutbeler vermiş, Kur'an ayetlerini tefsir etmiştir. Bazı ayetlerin yorumunda muasırlarıyla görüş ayrılıkları yaşamış, özellikle câhiliye Araplarına ilişkin genel kanaatin

114 [Abbâsî halifesi Ebû Abdillâh Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr b. Muhammed el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 169/785), Ç. N.]

aksi yönünde yorum biçimleri geliştirmiştir. Söz konusu yorum biçimlerinin onun *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı kitabında görmek mümkündür. Mehmed Fehmî II. Meşrûtiyet'in hemen öncesinde İstanbul'a gelmiş, Dârülfünûn'da Arap Edebiyatı Tarihi dersleri vermiş ve ders notlarını bir araya getirerek söz konusu kitabı yayımlamıştır. İstanbul'da dönemin ilim ve edebiyat vasatlarıyla ilişki halinde olduğu anlaşılan Mehmed Fehmî, İstanbul'da kaleme aldığı yazılarından biri olan "Beşşâr" başlıklı makalesini Abdülhak Hâmid Tarhan'ın mektuplarını ihtiva eden ve Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi tarafından neşredilen *Külliyât-ı Âsâr Mektuplar 2* adlı kitapta yayımlamıştır. Kitabın 155-183. sayfaları arasında yer alan makale, kitabın fihristinde "Şâir-i Arab Beşşâr'a ait bir makale, Muallim Fehmî Efendi'nin" kaydıyla geçmektedir. Yirmi beşten fazla şiir parçasının yer aldığı makale altmıştan fazla beytin çeviri ve tahlilini ihtiva etmektedir. Mehmed Fehmî'nin tahlilleri arasında Süleyman Nazif'e ait bir hâşiye de yer almaktadır.

Müderrişzâde Mehmed Fehmî makalenin girişinde Beşşâr'ın ailesi, doğumu, fiziki özellikleri ve yetişmesiyle ilgili bilgiler verdikten sonra onun şiir ve nesirdeki kabiliyeti hakkında özellikle Câhiz gibi edebiyat tenkitçilerinin görüşlerini vurgulayarak edebî hayatının tasvirine geçmektedir. Bu bağlamda Beşşâr'ın, fesahatleriyle meşhur olan Benî 'Akîl kabilesinde yetişmesi ve on yaşında şiir söylemeye başlaması, şiirinin Arap dili açısından son derece üstün olmasının sebeplerinden biri olarak zikredilmiştir. Edebî hayatının tasviri açısından Beşşâr'ın şiiriyle ilgili öne çıkan hususlardan ilki, hemen her alanda şiir söylemiş olması, ikincisi şiirinin müfritane sözlerden, mübalağalı tabirlerden azade oluşu, üçüncüsü ise bu şiirlerin irticâlî ve hakîmâne sözler arasında sayılmasıdır. Makalede Beşşâr'ın gazel, medih, hiciv, risâ, içtimaiyat ve ahlâk alanlarına ait şiirlerinden seçme beyitler Türkçeye tercüme edilerek tahlil edilmiştir. Tercümelerinin çoğunu şiir parçalarının hemen devamında "yani", "tercümesi" ve "diyor ki" başlıkları altında toplu olarak sunan Mehmed Fehmî, bazı parçalarda değerlendirme ve tahlillerini beyitlerin tercümelemleri arasına koyduğu görülmektedir. *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı kitabındaki şiir tahlillerinde, ele aldığı beyitlerle benzer mazmunlara sahip Türkçe ve Farsça şiir örnekleri sunan Mehmed Fehmî'nin bu tutumu Beşşâr başlıklı makalesinde de görülmektedir. Nitekim makalede câhiliye şairi Nâbîga ez-Zübânî ile birlikte Sa'dî-i Şîrâzî'nin ve Bursalı Veliyyüddînzâde Ahmed Paşa'nın birer beytine atıfta bulunulmuştur. Nâbîga'ya yaptığı atıfta Mehmed Fehmî'nin, üzerinde sıklıkla durduğu, İslâm öncesi Arapların medeniyetten uzak bir topluluk olarak gösterilmesinin yanlışlığına dair yaklaşımı dikkat çekmektedir. Bu anlamda Nâbîga'nın ifadeleriyle Beşşâr'ın ifadeleri arasındaki benzerliği gösteren Mehmed Fehmî, beyitte vurgulanan hususu bir ahlâk nazariyesi olarak yorumlamaktadır. Mehmed Fehmî'nin Beşşâr'ın şiirinin tabiiği ve mübalağadan

uzak oluşuna dair yorumları, yine onun câhiliye şairlerinin gayr-i hakîkî söz söylemekten kaçınmalarına ilişkin yorumlarıyla bir arada değerlendirildiğinde bu özelliğin Mehmed Fehmî tarafından gerek şiir sanatı gerekse de Arapların ahlâk ve adetleri açısından olumlu bir özellik olarak kabul edildiği görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdülhak Hâmid Külliyyât-ı Âsâr Mektupları* 2. nşr. Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1334.
- Abdülhak Hâmid'in Mektupları* 1. nşr. İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995.
- Âlu's-Suhreverdî, Muhammed Sâlih. *Lubbu'l-Elbâb*. 2 Cilt. Bağdat: Matbaatu'l-Maârif, 1933.
- 'Avvâd, Korkîs. *Mu'cemu'l-Muellifîne'l-'Irâkiyyîn*. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1969.
- Aynî, Mehmed Ali. *Dârülfünûn Tarihi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.
- Birinci, Ali. "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi". *Yeni Türkiye Ortadoğu Özel Sayısı* 22/84 (2016), 224-240.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. No. 2947.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]. No. 1016.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu [DH.TMIK.M]. No. 159.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hususi [İ.HUS]. No. 148.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT]. No. 1224.
- Dîvânu'n-Nâbigati'z-Zübânî*. nşr. Abbas Abdüsettar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Dölen, Emre. "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008), 1-46.
- Hâkim en-Nisâbüri. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. 4 Cilt. nşr. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2002.
- Hersekli Mehmed Kâmil. *Terceme-i Mu'allakât-ı Seb'a*. Dersâadet: 1305.
- Hüseyin Kâzım Kadri. *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. nşr. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec. *el-Eğânî*. 21 Cilt. nşr. Ahmed eş-Şinkîfî. Kahire: Matbaatu't-Takaddüm.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- Kılıç, Hulusi. "Bağdatlı Mehmed Fehmî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/448-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Kızıklı, Zafer. “Dârülfünûn’da Okutulan Bir Ders Kitabı: Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Arabiyye”. *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (2010), 47-54.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, 2008.
- Müderrişzâde Mehmed Fehmî. *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Câhiliyye Devri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1917.
- Müderrişzâde Mehmed Fehmî. *Beyân Mücezz ‘an Câmi ‘ati Âli ‘l-Beyt ve ‘ş-Şu ‘beti ‘l- ‘Âliyeti ‘d-Dîniyye fî Devrayni min Hayâtihimâ: Devru ‘l-Te’sîs ve Devru ‘l-Cihâdi ‘l- ‘İlmî*. Bağdat: 1930.
- Müderrişzâde Mehmed Fehmî. “Kitâbet-i Arabiyye”. *Dârülfünûn ve Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* 1/5 (1910), 153-154; 1/7 (1910), 215-216; 1/10 (1910), 329-330. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/114>
- Müderrişzâde Mehmed Fehmî. “Edebiyyât-ı Arabiyye”. *Peyâm -Edebi İlave-* (20 Şubat 1329/5 Mart 1914); (20 Mart 1330/2 Nisan 1914); (27 Mart 1330/9 Nisan 1914); (3 Nisan 1330/16 Nisan 1914); (10 Nisan 1330/23 Nisan 1914); (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914); (24 Nisan 1330/7 Mayıs 1914); (1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914). <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1695>
- Peyâm –Edebi İlave-*. “Edebiyyât-ı Arabiyye Sahifeleri”. (20 Şubat 1329/5 Mart 1914). <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/issue/52345>
- Selçuk, Mustafa. *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Tülücü, Süleyman. “Mu‘allakât ve Şairleri Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi-I”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2005), 1-70.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Âlûsî, Nu‘mân b. Muhammed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Âlûsî, Mahmûd Şükri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yusuf İzzeddîn. *Fehmî el-Müderriş min Ruvvâdi ‘l-Fikri ‘l-Arabiyyi ‘l-Hadîs*. Ma‘hedu‘l-Buhûs ve‘d-Dirâsâti‘l-Arabiyye, 1970.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn. *el-A‘lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-‘İlm li‘l-Melâyîn, 2002.